The Greek Review of Social Research

Vol 33 (1978)

33-34

Το αστικό δίκτυο της Θεσσαλίας

Michel Sivignon, Γ. Τσελίκας

doi: [10.12681/grsr.316](https://doi.org/10.12681/grsr.316)

Copyright © 1978, Michel Sivignon, Γ. Τσελίκας

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Sivignon, M., & Τσελίκας Γ. (1978). Το αστικό δίκτυο της Θεσσαλίας. *The Greek Review of Social Research*, 33, 293-318. <https://doi.org/10.12681/grsr.316>

τό αστικό δίκτυο της Θεσσαλίας

του
Michel Sivignon

Μετάφραση: Γ. Τσελίκια

I. εισαγωγή

1. Προέλευση της μελέτης

Η μελέτη αυτή πραγματοποιήθηκε από τις 15 Σεπτεμβρίου 1969 μέχρι τις 15 Φεβρουαρίου 1970 ύστερα από αίτηση της 'Υπηρεσίας Περιφερειακής Αναπτύξεως της Θεσσαλίας, με σκοπό την κοινωνιολογική και οικονομική διερεύνηση του περιφερειακού αστικού δικτύου. Οι επιτόπιες έρευνες, καθώς επίσης η εκμετάλλευση των εγγράφων στοιχείων που συγκεντρώθηκαν, έγιναν υπό τη διεύθυνση του Michel Sivignon, εμπειρογνώμονα του 'Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Έρευνών, με τη βοήθεια του Θρασύβουλου Καβασίδου της 'Υπηρεσίας Περιφερειακής Αναπτύξεως της Θεσσαλίας.

2. Σκοπός της μελέτης

Η μελέτη αποβλέπει στο να κατατάξει τα διάφορα αστικά κέντρα της Θεσσαλίας, με βάση τις ειδικές λειτουργίες (fonctions) τις οποίες ασκούν και τη σημασία καθενός απ' αυτά. 'Επί πλέον, να βοηθήσει μετά την προηγούμενη πραγματοποίηση της πρώτης αυτής εργασίας, τον προσανατολισμό προς αυτά.

Η μελέτη αυτή εξ άλλου έχει και μεθοδολογικό ενδιαφέρον. Τα κριτήρια που χρησιμοποιούνται για καθορισμό των διαφόρων τύπων πόλεων πρέπει να μπορούν να χρησιμοποιηθούν στη συνέχεια για το σύνολο του ελληνικού αστικού δικτύου. Πρέπει συνεπώς να χρησιμεύσει σαν υπόδειγμα.

Η μελέτη αυτή φιλοδοξεί να μὴν είναι αποκλειστικά στατική, αλλά να δώσει στο μέτρο του δυνατού δυναμική εικόνα της καταστάσεως των διαφόρων κέντρων αναπτύξεως. 'Επίσης να καθορίσει μία καμπύλη εξέλιξεως και να την προεκτείνει κατά το δυνατόν στο μέλλον.

3. Μέθοδος

Κατ' αρχήν, θεωρήσαμε απαραίτητο να λάβουμε υπ' όψη τα δεδομένα που έχει ήδη συγκεντρώσει η 'Υπηρεσία Περιφερειακής Αναπτύξεως, ιδιαίτερα εκείνα τα όποια αφορούν τη διοικητική διάρθρωση της χώρας. 'Επί πλέον δέ, να διερευνήσουμε και πολλά άλλα συστήματα.

Δ. ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

α) Προκαταρκτικές εργασίες

Πρόκειται να καθορίσουμε ποιά θά είναι στή μελετώμενη περιοχή η δημογραφική εξέλιξη κατά τα προσεχή πέντε ή δέκα χρόνια. Τό πλαίσιο όμως της επαρχίας μᾶς φαίνεται έντελως άνεπαρκές από τήν

ἄποψη αὐτή, γιατί ὑποκρύπτει σημαντικές παρεκκλίσεις π.χ. μεταξύ τῆς πεδινῆς καὶ ὄρεινῆς περιοχῆς. Συνεπῶς, γιὰ νὰ καθορίσουμε τίς ὁμοιογενεῖς δημογραφικῆς περιοχῆς πρέπει νὰ προχωρήσουμε μέχρι τοῦ ἐπίπεδο τοῦ δήμου.

Γιὰ τὴ δημογραφικὴ μελέτη χρησιμοποιήσαμε κυρίως τὰ δεδομένα τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1961, τὰ μόνον ἀσφαλῆ. Συμπληρωματικά, καὶ χωρὶς ν' ἄγνοομε τίς ἐλλείψεις τους, λάβαμε ἐπίσης ὑπ' ὄψη τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἑρευνας πού διεγερήθηκε σὲ διάφορους δήμους ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσίαν Περιφερειακῆς Ἀναπτύξεως τῆς Θεσσαλίας, ἀσκώντας πάνω σ' αὐτὴ τὴν κριτικὴ πού μᾶς φαινόταν ἀπαραίτητη. Τὸ πρόβλημα ὅμως τῶν μεγάλων πόλεων παραμένει ἀκέραιο, καὶ εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ σχηματίσει κανεὶς ἀκριβῆ ἰδέα γιὰ τὸ ρυθμὸ τῆς πρόσφατης δημογραφικῆς ἐξελίξεώς του.

Ἐπομένως, τὸ πρόβλημα τῆς πρόσφατης δημογραφικῆς ἐξελίξεως παραμένει σχεδὸν ἀκέραιο καὶ θὰ πρέπει νὰ περιμένει κανεὶς τὴν ἀπογραφὴ τοῦ 1971 γιὰ νὰ ἔχει σαφὴ ἰδέα γι' αὐτή.

Προσταθῆσαμε παρ' ὅλα αὐτὰ νὰ καθορίσουμε τὸ πρόβλημα τῶν κινήσεων τοῦ πληθυσμοῦ. Ὅσον ἀφορᾷ τίς ἐσωτερικὲς κινήσεις, ἡ μελέτη τῆς Ὑπηρεσίας Περιφερειακῆς Ἀναπτύξεως δίνει τὸν ἀριθμὸ ἀναχωρήσεων κατὰ χωριό, ἀλλὰ δὲν ἀναφέρεται στίς πόλεις. Γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ μετανάστευση χρησιμοποίησαμε μελέτη τῆς Ὑπηρεσίας Περιφερειακῆς Ἀναπτύξεως, χρονολογούμενη ἀπὸ τὸ 1965, ἡ ὁποία δίνει τὸν ἀριθμὸ ἀναχωρήσεων πρὸς τὸ ἑξωτερικὸ, καὶ συμπληρώσαμε τὴ μελέτη αὐτὴ μὲ στοιχεῖα τῆς τρέχουσας περιόδου. Συνεπῶς στὸν τομέα αὐτό, ἔχουμε μίαν ἀκριβῆ εἰκόνα τῶν πραγμάτων.

β) Οἱ ζῶνες ἀστικῆς ἐπιρροῆς

Κάτι σημαντικό γιὰ τὴν ἑρευνά μας ἦταν ὁ καθορισμὸς τῶν ζωνῶν ἐπιρροῆς κάθε πόλεως. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ ἐπιρροὴ τῆν ὁποία ἀσκεῖ μιά πόλη στὴν περιοχή μὲ τὴν ὁποία γειτονεῖ, ἀποτελεῖ σύνθεση πολλῶν παραγόντων, πού δὲν μποροῦν ὅλοι νὰ καθορισθοῦν ἐκόλα.

Ἐνα ἀπὸ τὰ καλύτερα ὄργανα ἐργασίας πού κατέχει ἡ Ἑλλάδα εἶναι τὸ Δημοτολόγιο. Σχετικὰ μὲ ὅλα τὰ κέντρα τῆς Θεσσαλίας ἐξακριβώσαμε τὸν τόπο γεννήσεως τῶν ἀρχηγῶν τῆς οἰκογένειας γιὰ νὰ καθορίσουμε τὴ ζώνη ἑλξεως τῶν ὑπὸ μελέτη πόλεων.

Ἡ μέθοδος αὐτὴ ἔχει τὰ μειονεκτημάτα τῆς: εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ μεταγραφὴ ἀπὸ ἓνα Δημοτολόγιο σὲ ἄλλο γίνεται πάντοτε μὲ ἄργο ρυθμὸ καὶ ὅτι οἱ νεοερχόμενοι σὲ μιά πόλιν ἐξακολουθοῦν συχνά, γιὰ πολὺ καιρὸ, νὰ εἶναι δημότες τοῦ τόπου προελεύσεώς τους.

Πρὸς διόρθωση τοῦ λάθους αὐτοῦ μελετήσαμε ἐπίσης τίς ἐγγραφές τῶν τελευταίων τεσσάρων χρόνων στὴν Ὑπηρεσίαν Κοινωνικῶν Ἀσφαλίσεων

(ΙΚΑ), ἐξετάζοντας τοὺς τόπους γεννήσεως τῶν νεοεγγεγραμμένων, πράγμα τὸ ὁποῖο συμπληρώνει τὴ μελέτη πού ἔχει σάν βάση τὰ Δημοτολόγια.

Ἡ μελέτη τῶν Δημοτολογίων, ὅπως καὶ ἡ μελέτη τῶν ἐγγεγραμμένων στὸ ΙΚΑ, παρέχει ἄλλωστε τὸ πλεονέκτημα τῆς συμπληρώσεως τῆς δημογραφικῆς μελέτης μὲ τὴν ἐξεύρεση, μὲ ἀρκετὰ μεγάλῃ ἀκρίβεια, τῶν ἐστίων προελεύσεως αὐτῶν πού μεταναστεύουν σὲ θεσσαλικὲς πόλεις, μεγάλες καὶ μικρές.

Ἐνα πράγμα μᾶς διαφεύγει: ἡ σπουδαιότητα τῆς μεταναστεύσεως μὲ προορισμὸ τὴν Ἀθήνα καὶ τὴ Θεσσαλονίκη, φαινόμενο ἀρκετὰ σοβαρὸ. Ἐλάχιστες ὁμως ἔχουμε ἐνδείξεις γι' αὐτὸ στὴν ἑρευνά τοῦ Κέντρου Περιφερειακῆς Ἀναπτύξεως τοῦ 1968.

γ) Προοπτικὴ μελλοντικῶν ἐξελίξεων (essai de prospective)

Ἐνας ἀπὸ τοὺς σκοποὺς τῆς δημογραφικῆς μας μελέτης ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ δημιουργία προοπτικῆς γιὰ μελλοντικὲς ἐξελίξεις, καὶ ἰδιαίτερα ὁ καθορισμὸς τῆς πιθανῆς ἐξελίξεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, κατὰ τὰ δέκα προσεχῆ ἔτη, ἀπὸ τὴν ἄποψη:

- 1) τῶν σημερινῶν δημογραφικῶν τάσεων,
- 2) τοῦ συστήματος καλλιεργείων πού ἐφαρμόζεται,
- 3) τῶν προβλεπομένων τροποποιήσεων στὸ σύστημα αὐτὸ καλλιεργείων, ἰδίως μὲ τὴν ἐπέκταση τῶν ἀρδευομένων ἐκτάσεων.

Δὲν μποροῦμε νὰ ἀποκρύψουμε ὅτι ἡ προσπάθεια αὐτὴ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ καταλήξει σὲ ἀποτελέσματα κατὰ προσέγγιση. Εἶναι ὥστόσο ἀπαραίτητη, ἐὰν θέλει κανεὶς νὰ ὑπολογίσει τίς δυνατότητες διαθέσεως κινητοποιήσιμου δυναμικοῦ τίς ὁποῖες παρουσιάζει ἡ περιοχή.

Αὐτὸ προϋποθέτει ἐπίγνωση τῆς ὑποαπασχολήσεως, ἀπὸ τὴν ὁποία πάσχει ἡ περιοχή καὶ ἡ ὁποία εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐκτάσεως τῶν γαιῶν πού διαθέτει ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς, τοῦ συστήματος τῶν καλλιεργείων, καὶ τῆς τεχνικῆς τους.

Γιὰ νὰ ὑπολογίσουμε τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀρδεύσεως, μελετήσαμε δύο ζῶνες στίς ὁποῖες ἔχουν ἐγκατασταθεῖ ἀρδευτικά δίκτυα: τὴ ζώνη τοῦ Μάτι Τιρνάβου, καὶ τὴ ζώνη τοῦ Μέγδοβα.

Β. ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Θεωρήσαμε ἀπαραίτητο, ἐκτός ἀπὸ τὴν καθαυτὴ στατιστικὴ ἐργασία, νὰ ἐπισκεφθοῦμε ὁρισμένους δημόσιες καὶ ἰδιωτικὲς ὑπηρεσίες σὲ κάθε σημαντικὴ πόλιν, χωρὶς ὥστόσο νὰ περιορισθοῦμε στὴ μελέτη μας στίς σπουδαιότερες πόλεις τῆς Θεσσαλίας. Κατάλογος τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων πού ἐπισκεφθήκαμε:

Βόλος
Μαγνησία: Νέα Ἰωνία
Ἀργαλαστή
Ἀλμυρὸς

Λάρισα:	Λάρισα Τίρναβο Φάρσαλα Άγιά Έλασσόν Άμπελών Γόννοι, Συκούριον, Κυψέλη
Τρίκαλα:	Τρίκαλα Καλαμπάκα Πύλη Φαρκαδών
Καρδίτσα:	Καρδίτσα Παλαμάς Σοφάδες Μουζάκι Λεοντάρι

Όπως είναι φανερό, περιλάβαμε στην έρευνά μας κοινότητες των οποίων ο πληθυσμός είναι πολλές φορές κατώτερος από 2.000 κατοίκους. Στην αρχή, στηριχθήκαμε πράγματι στη μελέτη την οποία έχει εκπονήσει η Έγχερσεία Άναπτύξεως της Θεσσαλίας (Ταξινόμική Μελέτη) και στο δίκτυο των κέντρων Έλξεως τά οποία είχε καθορίσει η Έγχερσεία.

Πραγματοποίησαμε επίσης και μία μελέτη μικρών κομμών, όπως της Άργαλαστής (Μαγνησία), της Κυψέλης (Λάρισα), του Λεονταρίου (Καρδίτσα).

Έπισκεφθήκαμε, σέ κάθε δήμο ή κοινότητα, τον πρόεδρο ή τό έμμελαιο και τό γραμματέα.

Έπί πλέον σέ κάθε πρωτεύουσα νομού έπισκεφθήκαμε:

- Τό Γραφείο Εύρέσεως Έργασίας
- Τό Γραφείο Τεχνικών Έγχερσειών (για την οικόδομηση)
- Τήν Έγχερσεία Κοινωνικής Προνοίας
- Τό Έμμερικό και Βιομηχανικό Έμμελητήριο
- Τά Δίκτυα Όδικών Μεταφορών (ΚΤΕΛ)

Τό πρόβλημα του έμμεριου και της μικρής βιοτεχνίας

Είναι προφανώς φαινόμενο δυσκολώτατο νά μελετηθεί, γιατί τά έμμελητήρια, στά όποια κατ' άρχήν θά έπρεπε νά είναι έγγεγραμμένοι όλοι οι έμμεροι, έχουν πολύ άνεπαρκείς πληροφορίες. Έπί πλέον, ό βαμμος των έμμερικών έμμελητηρίων δέν είναι παντού ό ίδιος: στο Βόλο ύπάρχει και λειτουργεί έμμελητήριο έδω και σαράντα χρόνια, ένω στην Καρδίτσα τό έμμελητήριο βρίσκεται στην άρχή της λειτουργίας του.

Είναι ιδιαίτερα δύσκολο νά έχουμε στατιστικές πληροφορίες για την εξέλιξη μερικών χαρακτηριστικών έμμερικών κλάδων (ήλεκτρικές οικιακές συσκευές, έργαλεία άγροτικού έξοπλισμού).

Μιά τέτοια μελέτη δέν είναι άδύνατη. Άλλ' άπαιτεί χρόνο πολύ περισσότερο από κείνο πού έμείς διαθέτουμε.

Τό πρόβλημα της βιομηχανίας (βιομηχανίες και βιοτεχνίας)

Η μελέτη της βιομηχανικής δραστηριότητας είναι εύκολότερη. Η άπογραφή των κυριότερων μονάδων γίνεται γενικά σωστά. Προσπαθήσαμε νά έπισκεφθούμε τις πύο χαρακτηριστικές βιομηχανίες, διαλέγοντας τουλάχιστον μία έπιχείρηση σέ κάθε κλάδο και πηγαίνοντας ύποχρεωτικά στις κυριότερες. Άυτή ή έργασία, πού δέν έχει στατιστικό σκοπό, μάς φαίνεται όστόσο άπαραίτητη, για νά γνωρίσει κανείς έπακριβώς τις λειτουργίες πού έπιτελεί κάθε κέντρο. Άλλωστε, ή άκτινοβολία κάθε κέντρου και ή ζώνη έπιρροής του άντικατοπτρίζει εύρύτερα τη ζώνη έπιρροής των βιομηχανιών του.

Γιά τό λόγο αυτό στο Βόλο π.χ., προσπαθήσαμε νά διαπιστώσουμε ποίο ρόλο διαδραματίζουν στη ζωή της Θεσσαλίας οι βιομηχανίες της πόλεως τόσο από την άποψη της προελεύσεως των χρησιμοποιομένων πρώτων ύλων, όσο και από την άποψη του προορισμού των προϊόντων.

II. μέρος πρώτο: δημογραφική μελέτη

1. Η πυκνότητα του πληθυσμού

Η άπλή άνάλυση της πυκνότητας του πληθυσμού των κοινοτήτων, κατά τό 1961, φέρνει στο φώς πολλά γεγονότα. Περιοχές μεγάλης πυκνότητας. Άν εξαίρεσουμε τις πόλεις Βόλο, Νέα Ίωνία, Λάρισα, Τίρναβο, Καρδίτσα και Τρίκαλα, όπου ή κοινοτική πυκνότητα έχει μειωμένη σημασία, ύπάρχουν βασικά μερικές ζώνες μεγάλης πυκνότητας (άνωτερες των 100 κατοίκων κατά χμ.²) στη Δυτική Θεσσαλία, περιλαμβανομένης όλόκληρης της περιοχής μεταξύ Τρικάλων και Καρδίτσας, μέ μερικούς τομείς στο βόρειο άκρο της πεδιάδας (περιοχή Παλαμά και Φαρκαδώνος). Στην άνατολική Θεσσαλία οι ζώνες πολύ μεγάλης πυκνότητας είναι λιγότερες, μικρότερης έκτασεως και πολύ περισσότερο διασπαρμένες στην περιοχή του Τιρναβου, της Άγιάς και πρό παντός στο Πήλιο. Οι περιοχές μέσης πυκνότητας (45 μέχρι 100 κατοίκων κατά χμ.²) καλύπτουν άκόμη τό μεγαλύτερο τμήμα της Δυτικής Θεσσαλίας και τις άκτές του Παγασητικού κόλπου. Οι περιοχές χαμηλής και πολύ χαμηλής πυκνότητας (κάτω των 45 κατοίκων κατά χμ.²) καλύπτουν τό μεγαλύτερο μέρος των κεντρικών λόφων της Θεσσαλίας, της πεδιάδας της Άνατολικής Θεσσαλίας και των όρεινων περιοχών.

Άς σημειωθεί ότι οι πυκνοκατοικημένες περιοχές δέν συμπίπτουν καθόλου μέ τις πεδιάδες, ούτε οι άραιοκατοικημένες μέ τις όρεινες. Η Θεσσαλία έχει συγχρόνως βουνά άραιοκατοικημένα, όπως ή Όθρυς, τό Μαυροβούνι, ένα μεγάλο τμήμα της Πίνδου, και βουνά πολύ πυκνοκατοικημένα, όπως οι

πρῶτες πλαγιές τῆς Πίνδου στό νομό Καρδίτσας ἢ τὸ βόρειο Πήλιο. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ἡ πυκνοκατοικημένη πεδιάδα τῶν Τρικάλων ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν πολὺ ἀραιοκατοικημένη κοιλάδα ποῦ ἐκτείνεται κατὰ μήκος τῆς ὁδοῦ ἀπὸ τῆς Λάρισας στὸ Βόλο. Ἡ κλασικὴ διάκριση μεταξύ περιοχῶν ὄρεϊνῶν, ἡμιορεινῶν καὶ πεδινῶν εἶναι ἐπομένως ἐντελὴς ἀνεπαρκῆς καὶ ἀπατηλὴ σὲ ὅ, τι ἀφορᾷ τὴν κατανομὴ τοῦ πληθυσμοῦ.

2. Ἡ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ ἡλικία

Ἡ κατανομὴ τῶν πυκνοτήτων (densités) κατὰ τὸ 1961 δίνει μόνον στατικὴ ἰδέα τῆς δημογραφικῆς καταστάσεως. Ἡ μελέτη τῶν ομάδων κατὰ ἡλικία ἐπιτρέπει κάπως νὰ καθορισθεῖ ἡ δυναμικὴ εἰκόνα.

α) Κατανομὴ ἀνηλίκων κάτω τῶν 14 ἐτῶν

Ἡ κατὰ χῶρο κατανομὴ τῶν παιδιῶν ἡλικίας 0-14 ἐτῶν κατὰ τὸ 1961 δίνει ἀρκετὰ ἀκριβῆ ἰδέα τῆς ἀναλογίας τῶν νέων ποὺ στατικὴ ἰδέα τῆς 1970 εἶχαν ἡλικία 9 ἔως 23 ἐτῶν, ἐὰν ὑποθεθεῖ —πράγμα ἀνακριβές— ὅτι ἡ ομάδα αὐτὴ τῶν ἡλικιῶν δέν ἐπηρεάσθηκε ἐν τῷ μεταξὺ ἀπὸ τὶς διάφορες μεταναστεύσεις, ἐσωτερικὲς καὶ ἐξωτερικὲς. Ἡ καὶ ἀν ἀκόμη οἱ μεταναστεύσεις αὐτὲς συντελοῦν πιθανόν στὴ μεταβολὴ τῆς κατανομῆς τῆς παραπάνω ομάδας, ἡ ποσοστιαία ἀναλογία τῶν νέων δίνει μίαν καλὴ ἰδέα γιὰ τὴν τάξη ποὺ βαρβαίνει ἰδιαίτερα στὴν ἀγορὰ ἐργασίας.

Σὲ μίαν ὄρεινὴν περιοχὴ, σ' ἓνα τμήμα τοῦ νομοῦ Τρικάλων κατὰ τὴν ἡμερομηνία τῆς ἀπογραφῆς (21 Μαρτίου), τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν πληθυσμοῦ, ἂν ὄχι κατὰ τόπους, τὸ σύνολο, βρισκόταν στὴν πεδιάδα μὲ τὰ ποιμνία του. Ἐπομένως, ἡ ἀναλογία τῶν στὸν πραγματικὸ πληθυσμὸ τῆ στιγμῆς τῆς ἀπογραφῆς δέν σημαίνει τίποτε στὸν τομέα αὐτό.

Μία ἰσχυρὴ ἀντίθεση παρουσιάζεται ἀνάμεσα στὴν Ἀνατολικὴ καὶ τὴν Δυτικὴ Θεσσαλία.

Ἡ πρώτη ἔχει μικρὴ ἀναλογία νέων, κάποτε κατώτερη ἀπὸ τὸ 15% τοῦ συνόλου καὶ συχνότατα κατωτέρη ἀπὸ τὸ 25%. Ἀρχίζει ἀπὸ τὴν Ὄσσα καὶ φθάνει μέχρι τὴν περίμετρο τοῦ Παγασητικοῦ κόλπου. Αὐτὴ ὅμως εἶναι ἐπίσης καὶ ἡ κατάσταση πολλῶν σημαντικῶν πόλεων, ὅπως ὁ Βόλος, ἡ Λάρισα, ὁ Τίρναβος.

Ἀντίθετα, μεγάλες περιφέρειες τῆς Θεσσαλίας ἔχουν κατὰ τὴν ἡμερομηνία τῆς ἀπογραφῆς ἰσχυρότατη ἀναλογία νέων: Οἱ περιοχὲς τῆς Πίνδου καὶ ἰδίως ἡ περιοχὴ τῆς Ἀργιθέας, τῶν Χασίων, τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐπαρχίας Ἐλασσόνας. Ἡ ὄρεινὴν περιοχὴ τῆς Ὄθρου περιλαμβάνεται ἐπίσης στὴν κατηγορίαν αὐτή.

Ἀλλὰ καὶ ἡ χαμηλὴ περιφέρεια περιέχει ἐπίσης τομεῖς μὲ ἰσχυρὴ ἀναλογία νέων: τὴ δυτικὴ πεδιάδα

μεταξὺ Τρικάλων καὶ Καρδίτσας καὶ τὸν τομέα τῶν λόφων μεταξύ Λάρισας καὶ Φαρσάλων.

Σὲ γενικὲς γραμμὲς μπορεῖ λοιπὸν νὰ πει κανεὶς ὅτι σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴ Δυτικὴ Θεσσαλία, ποὺ ἀποτελεῖ δεξαμενὴ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ, ἔρχεται ἡ Ἀνατολικὴ Θεσσαλία στὴν ὁποία ὑπερισχύουν οἱ γέροντες ἄνω τῶν 65 ἐτῶν.

β) Γεωγραφικὴ κατανομὴ τῶν κατηγοριῶν ἡλικίας ἄνω τῶν 65 ἐτῶν

Ἡ γεωγραφικὴ κατανομὴ τῶν κατηγοριῶν ἡλικίας ἄνω τῶν 65 ἐτῶν παρουσιάζει περιοχὲς ποὺ βρίσκονται σὲ μεγάλῃ ἀντίθεση μεταξύ τους. Δέν θὰ λάβουμε ὑπ' ὄψη τὰ δεδομένα τῆς περιοχῆς τοῦ ποιμενικοῦ νομαδιοσμοῦ: ἡδη ἔχουμε ἐκφράσει γι' αὐτὸν τὶς ἐπιφυλάξεις μας.

(α) *Περιοχὲς μὲ ἀξημμένη ἀναλογία γερόντων* (ἀναλογία τῶν ἡλικιωμένων ἄνω τῶν 65 ἐτῶν, μεγαλύτερη ἀπὸ τὸ 7,5%). Οἱ περιοχὲς μὲ ἀξημμένη ἀναλογία γερόντων κατανέμονται σὲ τρεῖς ομάδες.

—*Εἶναι δυνατόν νὰ ξεπερνᾷ τὸ 15% στὸ νότιο Πήλιο.* (Ἀργαλαστή 15,5%, Προμήριον 15,1%). Στὶς ζῶνες αὐτὲς ἡ ἀνανέωση τοῦ πληθυσμοῦ συχνὰ δέν εἶναι πιά ἐξασφαλισμένη. Ὁ πληθυσμὸς ἐλαττώνεται σὲ αὐτὲς, ἐξ αἰτίας ἄλλων δημογραφικῶν λόγων, στοὺς ὁποίους ἔρχονται νὰ προστεθοῦν οἱ ἐσωτερικὲς καὶ ἐξωτερικὲς μεταναστεύσεις.

—*Ἡ περιοχὴ τῆς ἐπαρχίας Ἀλμυροῦ* ἔχει ἀξημμένη ἀναλογία γερόντων (ὁλόκληρη σχεδὸν ἐκτὸς ἀπὸ τὸ βόρειο τμήμα τῆς). Τὸ νότιο μέρος τῆς ἐπαρχίας μοιάζει πολὺ μὲ τὸ Πήλιο καὶ ὡς πρὸς τὴν οἰκονομία του (καλλιέργεια ἐλαιῶν) καὶ ὡς πρὸς τὴν δημογραφία του.

—*Ἡ περιοχὴ τῆς Πίνδου.* Ἀν ἐξαίρεσουμε, γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ἤδη ἀναφέραμε, τὴ βορειοδυτικὴ γωνία, ἡ ἀναλογία τῶν γερόντων εἶναι στὸ σύνολο ὑψηλὴ, ἀλλὰ λιγότερο ὁμοιόμορφα ὑψηλὴ ἀπ' ὅ,τι στὴν πλευρὰ τοῦ Αἰγαίου. Παρ' ὅλ' αὐτὰ, πρέπει νὰ σημειώσουμε μίαν περιοχὴ μὲ τὴν ἀξημμένη ἀναλογία γερόντων, στὶς πρῶτες πλαγιές τῆς Πίνδου, πίσω ἀπὸ τὴν Καρδίτσα καὶ πρὸς τὴ διεύθυνση τοῦ Νότου μέχρι τὴ μεθόριο τῆς Φθιώτιδος.

(β) *Περιοχὲς ὅπου ἡ ἀναλογία τῶν γερόντων εἶναι μικρὴ.* Ὁλόκληρὴ ἡ κεντρικὴ Θεσσαλία ἔχει μικρὴ ἀναλογία γερόντων, ἀφοῦ τὸ ποσοστὸ εἶναι κατώτερο τοῦ 5% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ.

Ἀς σημειωθεῖ ὅτι ἡ ζώνη αὐτὴ περιλαμβάνει περιοχὲς ποὺ διαφέρουν μεταξύ τους:

— τὶς δύο πεδιάδες στὸ σύνολό τους, καθὼς ἐπίσης καὶ τὴν πεδιάδα τοῦ Ἀλμυροῦ, περιοχὲς στὶς ὁποῖες τὰ ἐδάφη εἶναι καλῆς ποιότητος,

— τὶς περιοχὲς τῶν κεντρικῶν λόφων, τὰ Ρεβένια, ὅπου καλλιερгоῦνται ἀποκλειστικὰ τὰ δημητριακά,

— τις βορεινές βόρειες περιοχές, τὰ Χάσια, τὰ Ἀντιχάσια καὶ τὴν περιοχή τῆς Ἑλασσόνας, περιφέρειες φτωχές γενικά καὶ μέ πεινχρές γεωργικές ἀποδόσεις.

3. Δημογραφικά χαρακτηριστικά τοῦ θεσσαλικοῦ πληθυσμοῦ

Ἡ πληθυσμιακὴ ἐξέλιξη ἀποκαλύπτει δύο τύπους φαινομένων: ἀφ' ἑνὸς τὴν ἰδιάζουσα γονιμότητα τῶν περιοχῶν ποὺ μελετᾶμε, ἀφ' ἑτέρου τὶς ἐσωτερικὲς στὴν Ἑλλάδα κινήσεις καὶ τὶς μεταναστεύσεις πρὸς τὸ ἐξωτερικόν.

α) Ἡ ζωτικότητα

Εἶναι ἴσως πολὺ εὐκόλο νὰ μελετήσῃ κανεὶς τὴ ζωτικότητα τῶν πληθυσμῶν. Καὶ ὡς πρὸς αὐτὴ

ὁμως, οἱ μόνοι ἀσφαλεῖς ἀριθμοί, τοὺς ὁποίους διαθέτουμε, ἀνάγονται στὴν ἀπογραφὴ τοῦ 1961.

Κατὰ τὴ χρονολογία αὐτὴ τὰ ποσοστὰ τῶν γεννήσεων κατὰ νομούς, γιὰ τὴν περίοδο 1956-1961, εἶχαν ὡς ἐξῆς:

Ἑλλάς	
Καρδίτσα:	23,16%
Λάρισα:	20,35%
Μαγνησία:	17,49%
Τρίκαλα:	22,61%

Μετά τὴν παραπάνω χρονολογία, τὸ γενικὸ ποσοστὸ γεννητικότητας τῆς Ἑλλάδος μειώθηκε χωρὶς ὁμως νὰ μπορεῖ νὰ μιλήσῃ κανεὶς γιὰ κατακόρυφη πτώση, ἀφοῦ ἀπὸ τὸ 1951 αὐτὸ δὲν κατέβηκε κάτω ἀπὸ τὸ 10%. Εἶναι δύσκολο νὰ διαπιστώσῃ κανεὶς ἂν ἡ γεννητικότητα τοῦ θεσσαλικοῦ πληθυσμοῦ προσέγγισε ἢ ὄχι στὸν ἐθνικὸ μέσο ὁρο κατὰ

Ποσοστὸ γεννητικότητας στὴ Θεσσαλία

Ἔτος	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Ποσοστὸ γεννητικότητας	20,31	19,33	18,37	19,23	19,35	19,70	19,26	19,01	19,40	18,88	17,94	18,01	17,48	18,00	—	18,07	18,50

Ἐξέλιξη τοῦ ἀριθμοῦ γεννήσεων στὴ Θεσσαλία

Ἔτος	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Ἀριθμὸς γεννήσεων	12.934	12.671	12.394	12.000	12.381	12.654	13.020

τὴν περίοδο αὐτὴ, γιατί, ἐνὸς διαθέτουμε πολλοὺς ἀπόλυτους ἀριθμοὺς γεννήσεων κατὰ τὴν ὑπὸ μελέτη περίοδο, δὲν γνωρίζουμε τὴν ἐξέλιξη τοῦ συνόλου τοῦ πληθυσμοῦ, καὶ κάθε κατ' ἐπέκταση συμπέρασμα μὲ ἀφαιρετρία τῇ σημερινῇ ἐξέλιξη θὰ ἦταν αὐθαίρετο.

Ὑπάρχει ἴσως πράγματι αὐξηση τοῦ ὀλικοῦ ἀριθμοῦ τοῦ θεσσαλικοῦ πληθυσμοῦ καὶ παράλληλα μείωση τοῦ ποσοστοῦ τῆς γεννητικότητας. Δεδομένου δὲ ὅτι τὰ δύο φαινόμενα σχεδὸν ἰσοφαρίζονται στὸ σύνολο τῆς περιοχῆς, ὁ ἀριθμὸς τῶν γεννήσεων παραμένει ἐδὼ καὶ 10 χρόνια σχεδὸν στάσιμος.

Φυσικά, ἡ συνολικὴ αὐτὴ στασιμότητα καλύπτει δημογραφικὲς ἐκδηλώσεις ποὺ διαφέρουν ἄρκετὰ μεταξύ τους.

Ἡ μέση γεννητικότητα κατὰ δῆμους καὶ κοινότητες, ἀπὸ τὸ 1958 μέχρι τὸ 1961, σύμφωνα μὲ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1961, παρουσιάζει μιά κατὰ προσέγγιση τιμὴ ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν κατηγορία τῶν παιδιῶν ἡλικίας ἀπὸ 0 ἕως τεσσάρων ἐτῶν κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀπογραφῆς, καὶ ποὺ λαμβάνει ὑπ' ὄψη τὴ μέση θνησιμότητα τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Τὴ διατηρήσαμε ὁμως γιὰτι ἐλείπαν ἄλλοι ἀριθμοί, μὲ τὴ βεβαιότητα ὅτι δίνει εἰκόνα ποὺ προσεγγίζει πολὺ τὴν πραγματικότητα, μὲ ὀρισμένους ὁμως ἐπιφυλάξεις γιὰ ὀρισμένους τόπους. Ὑπάρχουν ἀκόμη—τουλάχιστον κατὰ τὸ ἔτος 1960—περιοχές μὲ

πολὺ ὑψηλὴ γεννητικότητα στὴ Θεσσαλία, ἀφοῦ μιά λαοὶδα ποὺ συνορεύει μὲ τὴν Μακεδονία, ἀπὸ τὸν Ὀλυμπο μέχρι τὴν Πίνδο, ἐμφανίζει ποσοστὰ πάντοτε ἀνώτερα ἀπὸ τὸ 25% καὶ κάποτε ἀπὸ τὸ 30%, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀπὸ τὰ ὑψηλότερα τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν περίοδο ἐκείνη, γιατί τότε τὸ ὑψηλότερο ποσοστὸ γεννητικότητας διαπιστώθηκε στὴν ἐπαρχία Μαργαριτίου τῆς Ἡπείρου, μὲ 33,4%.

Ἄν δὲν λάβουμε ὑπ' ὄψη τὰ χωριὰ Κουτσοβλάχων στὰ ὁποῖα ἔμενε κατὰ τὸ χρόνο τῆς ἀπογραφῆς πληθυσμὸς πολὺ λίγο ἀντιπροσωπευτικὸς τοῦ συνόλου, βρίσκουμε στὴν Πίνδο ποσοστὸ τῆς ἴδιας τάξεως (30%). Εἴμαστε βέβαιοι ἐπιφυλακτικοὶ γιὰ τὴ σημασία τὴν ὁποία πρέπει νὰ δώσουμε στὰ ὑψηλὰ ποσοστὰ γεννητικότητας, ποὺ ἐξακριβώθηκαν στὴν κεντρικὴ Θεσσαλία σχετικὰ μὲ μιά λαοὶδα ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὰ στενὰ τῆς Πίνδου στὴν διοδὸ τοῦ Τιτάνου μέχρι τὸν Παγασητικὸ κόλπο. Ἡ ὑψηλὴ γεννητικότητα ποὺ διαπιστώθηκε ἐκεῖ ἔχει σχέση μὲ τὶς ζῶνες διαχειμάσεως πολυάριθμων ὄρεσιβίων τῆς Πίνδου καὶ συνεπῶς ἀντικατοπτρίζει ἐν μέρει τὴ γονιμότητα τῶν ἡμινομαδικῶν αὐτῶν πληθυσμῶν.

Στὰ βόρεια τῆς Καρδίτσας, ἡ περιοχή Καραγώνι ἀντιπροσωπεύει ἐπίσης ζῶνὴ ὑψηλῆς γεννητικότητας, ποὺ κάποτε εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ 25%.

Τὸ ὑπόλοιπο τῆς δυτικῆς πεδιάδας καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς πεδιάδας τῆς Ἀνατολικῆς Θεσσα-

λιάς εἶναι, ἀντίθετα, ζῶνες μετρίας γεννητικότητας, πού κυμαίνεται μεταξύ 17,5 καὶ 20%. Τὸ ποσοστὸ μάλιστα πέφτει, τοπικά, χαμηλότερα στὴν πεδιάδα τῆς Λάρισας (λιγότερο ἀπὸ 17,5‰).

Ὡστόσο, οἱ περιοχές τῆς χαμηλῆς γεννητικότητας βρίσκονται ἀνατολικότερα ἀκόμη, στὰ παραλιακά ὄρη, τὰ ὁποῖα ἀρχίζουν ἀπὸ τὸν Κάτω Ὀλυμπο μέχρι τὸ ἄκρο τοῦ Πηλίου, στὴν ἐπαρχία Ἀλμυροῦ. Ἐκεῖ τὰ ποσοστά κυμαίνονται συνήθως μεταξύ 17,5 καὶ 20‰, καὶ κάποτε μεταξύ 12,5 καὶ 15,5‰.

Ἐξέλιξη τῆς γεννητικότητας ἀπὸ τὸ 1961

Ἐνῶ γίνεται δεκτὸ ὅτι ὁ θεσσαλικὸς πληθυσμὸς ἐξακολούθησε ν' αὐξάνει ἀπὸ τὸ 1961 μὲ ρυθμὸ ὅμως πιθανόν μικρότερο ἀπὸ τὸν πληθυσμὸ τῆς προηγούμενης δεκαετίας, ἐξ αἰτίας τῆς μετανάστευσης, ὁ στάσιμος ἀριθμὸς τῶν γεννήσεων σημαίνει μείωση τοῦ συνόλου τοῦ ποσοστοῦ γεννητικότητας, τὴν ὁποία εἶναι ἀδύνατο νὰ ὑπολογίσουμε ἀριθμητικά, γιὰ λόγους τοὺς ὁποίους ἔχουμε ἐκθέσει ἄλλου.

Ἡ μείωση αὐτὴ εἶναι ἰδιαίτερα μεγάλη στὴν ὑπαιθρο καὶ εἰδικά στὶς περιοχές, οἱ ὁποῖες εἶχαν τότε τὴν ὑψηλότερη γεννητικότητα.

Τόσο ἀπὸ τίς στατιστικὲς ὅσο καὶ ἀπὸ τίς συνομιλίες μὲ τοὺς χωρικοὺς, οἱ ὁποῖοι εὐχарίστως παρέχουν πληροφορίες, προκύπτει ὅτι οἱ πατέρες τοὺς εἶχαν 5 ἢ 6 παιδιά κατὰ οἰκογένεια, ἐνῶ οἱ ἴδιοι ἀρκοῦνται σὲ ἓνα ἢ δύο. Ἡ κίνηση γιὰ τὸν περιορισμὸ τῶν γεννήσεων δὲν εἶναι πρόσφατη στὴν Ἑλλάδα, γιὰτὶ τὸ ποσοστὸ γεννητικότητας δὲν ξεπερνοῦσε τὸ 24,8‰, τὸ 1939, κατὰ τὴν τελευταία ὁμῶς δεκαετία, ἡ τακτικὴ αὐτὴ γενικεύθηκε.

Συνέπεια αὐτοῦ ἀποτελεῖ ἡ ὁμοιομορφία ὡς πρὸς τὰ ποσοστά γεννήσεων (μὲ ἐπιφύλαξη πάντοτε γιὰτὶ δὲν γνωρίζουμε ἀκριβῶς ποιὸς εἶναι ὁ ἀριθμὸς τοῦ σημερινοῦ πληθυσμοῦ). Στὶς ἀγροτικὲς κοινότητες τῆς ἐπαρχίας Καλαμπάκας, τὸ ποσοστὸ γεννητικότητας, πού ἀνερχόταν τὸ 1960 σὲ 26,9‰, ἔφθασε τὸ 1966 στὰ 17,8‰. Σὲ ὁλόκληρο τὸ νομὸ Καρδίτσης τὸ ποσοστὸ ἀπὸ 23,2‰, κατέβηκε στὰ 17,2‰. Οἱ περιοχές αὐτές μὲ τὴν ὑψηλὴ γεννητικότητα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ προσεγγίζουν ἔτσι πρὸς τίς ζῶνες ὅπου ὁ ἀριθμὸς τῶν παιδιῶν εἶναι κατὰ παράδοση χαμηλός: κατὰ τὴν ἴδια περίοδο, τὸ ποσοστὸ γεννητικότητας τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς ἐπαρχίας Βόλου (πρόκειται γιὰ τὸ Πήλιο) κατέβηκε ἀπὸ 17,6‰, σὲ 16,7‰.

Εἶναι σχεδὸν ἀδύνατο νὰ γνωρίζουμε τὴν ἐξέλιξη τῆς γεννητικότητας τῶν λεγόμενων ἡμιαστικῶν πληθυσμῶν στὸ σύνολό τους, γιὰτὶ ἡ κατηγορία αὐτὴ τῶν περιοχῶν τῶν ὁποίων ὁ πληθυσμὸς κλιμακώνεται μεταξύ 2.000 καὶ 10.000 κατοίκων, περιλαμβάνει μὲγάλα χωριά, πού ἔχουν σκληρὰ πληγεῖ ἀπὸ τὴ μετανάστευση, ἄλλ' ἐπίσης καὶ κέντρα ὑψηροῦ, τὰ ὁποῖα παίζουν τὸ ρόλο μικρῶν πόλων ἐλξεως

καὶ τῶν ὁποίων ὁ πληθυσμὸς ἀσφυκτιᾷ ἀπὸ τὴν ἄφιξη χωρικῶν ἀπ' τὰ γειτονικά χωριά.

Παρακάτω θὰ δοῦμε τὴν ἐξέλιξη τῆς ἀστικῆς γεννητικότητας.

Τὸ ποσοστὸ τῆς γονιμότητας

Τὰ στατιστικὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα διαθέτουμε δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἐξακριβώσουμε τὸ ποσοστὸ τῆς γονιμότητας, ὅπως ἀπὸ νοεῖται συνήθως, ἀλλὰ ἡ ἀπογραφή τοῦ 1951 μᾶς δίνει ἓνα ποσοστὸ κατὰ προσέγγιση σπουδαιότητας, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἂν συσχετίσουμε τὸν πληθυσμὸ τῶν παιδιῶν ἡλικίας ἀπὸ 0 ἕως 4 ἐτῶν καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν γυναικῶν μεταξύ 15 καὶ 43 ἐτῶν, γιὰ κάθε κοινότητα. Ἡ συσχέτιση αὐτὴ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ μὴ λάβουμε ὑπ' ὄψη τὴν ἐντύπωση τὴν ὁποία δίνει ἀναγκαστικά πάνω στὸ ἀκαθόριστο ποσοστὸ τῆς γεννητικότητας ἡ κατὰ ἡλικία σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ συσχέτιση αὐτὴ ἔχει τὸ μειονέκτημα ὅτι δὲν λαμβάνει ὑπ' ὄψη τὴν παιδικὴ θνησιμότητα. Ἐχουμε ὅμως μικρὴ ἐμπιστοσύνη τοὺς ἐπίσημους ἀριθμοὺς, ὡς πρὸς τὸ σημεῖο αὐτό, οἱ ὁποῖοι παρουσιάζουν ἀνεπάρκειες σὲ δηλώσεις θανάτων παιδιῶν μικρῆς ἡλικίας. Ἐχουμε τίς ἴδιες ἐπιφυλάξεις, ὅπως καὶ γιὰ τὰ ὑπόλοιπα δημογραφικὰ δεδομένα, σχετικὰ μὲ τὴν ἀξία τοῦ ποσοστοῦ αὐτοῦ στὶς περιοχές στὶς ὁποῖες σημειώνονται ἐποχικὲς ποιμενικὲς μεταναστεύσεις, στὴν Πίνδο καὶ τὴν Κεντρικὴ Θεσσαλία ἰδιαίτερα.

Ἡ παραπάνω σχέση κλιμακώνεται κατὰ ἐπαρχία μεταξύ 0,36 στὴν ἐπαρχία τοῦ Βόλου, καὶ 0,52 στὴν ἐπαρχία τῆς Καλαμπάκας. Γεννητικότητα καὶ γονιμότητα ποικίλλουν ἐπομένως κατὰ τὴν αὐτὴ ἔννοια.

Γονιμότητα τῶν γυναικῶν στὶς διάφορες ἐπαρχίες (1958-61)

Ἐπαρχίες	Σχέσεις μεταξύ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν παιδιῶν ἡλικίας 0 μέχρι 4 ἐτῶν, καὶ τῶν γυναικῶν 15-43 ἐτῶν
Καρδίτσα	0,46
Ἀγιά	0,38
Ἐλασσόν	0,50
Λάρισα	0,38
Τίρναβος	0,41
Φάρσαλα	0,47
Ἀλμυρός	0,40
Σκόπελος	0,42
Βόλος	0,36
Καλαμπάκα	0,52
Τρίκαλα	0,41

β) Θνησιμότητα

Ἐδῶ καὶ δέκα περίπου χρόνια διαπιστώνεται συνολικὴ αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν θανάτων. Ἡ αὐξηση

Έξελιξη του αριθμού θανάτων στη Θεσσαλία

Έτος	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966
Αριθμός θανάτων	4.282	4.618	4.211	4.372	4.524	4.460	4.790	4.809	4.906	4.853	4.807

αυτή πιθανόν δέν σημαίνει αύξηση του ποσοστού της θνησιμότητας, αλλά αύξηση του συνόλου του πληθυσμού.

Η εξακρίβωση αυτή είναι σχετική με εκείνη που κάναμε αναφορικά με την εξέλιξη του αριθμού γεννήσεων κατά την ίδια περίοδο. Ο πίνακας του ποσοστού θνησιμότητας στις διάφορες πόλεις και αγροτικές περιοχές φανερώνει μία όμοιογένεια συνολική, πολύ ισχυρότερη από την όμοιογένεια των ποσοστών της γεννητικότητας. Η όμοιομορφία φαίνεται υπερβολική (poussée) και η μόνη πηγή διαφοροποιήσεως είναι η καθολική σύνθεση του πληθυσμού. Τα χαμηλότερα ποσοστά τα συναντάμε στη Μαγνησία, όπου η αναλογία των νέων είναι ισχυρότερη και όπου, αντίθετα, τα υψηλότερα ποσοστά της Ανατολικής Θεσσαλίας και της Λάρισας δέν αντικατοπτρίζουν ατελέστερη ιατρική περίθαλψη (μύλλον συμβαίνει τό αντίθετο), αλλά ύψηλότερη αναλογία γερόντων.

Μέση θνησιμότητα 1956-1960

Νομός Μαγνησίας	8,70‰	(11ος κατά σειρά μεταξύ των ελληνικών νομών)
Νομός Λαρίσης	6,33	46ος
Νομός Καρδίτσας	6,24	48ος
Νομός Τρικάλων	5,78	51ος

Παρακάτω θά αναλύσουμε τίς διαφορές μεταξύ πόλεων και ύπαιθρου.

Παιδική θνησιμότητα

Οί θεσσαλικοί νομοί κατατάσσονται στους ελληνικούς νομούς, στους οποίους η παιδική θνησιμότητα είναι ή χαμηλότερη, γεγονός που μύλλον οφείλεται, πιθανόν, όπως θά δοϋμε, στην ανεπάρκεια που υπάρχει στις δηλώσεις σχετικά μ' αυτούς που έχουν πεθάνει σε μικρή ηλικία.

4. Οί πληθυσμιακές μετακινήσεις

Οί διαφορές ως προς τά δημογραφικά χαρακτηριστικά (ποσοστό γεννητικότητας, θνησιμότητας, κτλ.) και ως προς την κατά ηλικία σύνθεση του πληθυσμού έχουν σχέση με τίς διάφορες μετακινήσεις, οί οποίες έχουν επηρεάσει και εξακολουθούν νά επηρεάζουν τη σύνθεση του πληθυσμού. Μετακινήσεις πολύ περίπλοκες, μερικές απ' τίς οποίες είναι συνέχιση προαιωνίων τάσεων, όπως ή προσκόλληση των βοσκών σε όρισμένο τόπο (sedentarisation) καθώς και άλλες, περισσότερο πρόσφατες, όπως

ή άστυφιλία (congestion urbaine) και ή έξοδος των άγροτών. Στίς έσωτερικές αυτές μετακινήσεις προστίθεται ή μετανάστευση προς τό έξωτερικό, παλιά κι αυτή, αλλά μέ πολύ μεγαλύτερη έκταση τά τελευταία δέκα χρόνια.

α) Οί έσωτερικές μετακινήσεις

Χρησιμοποιήσαμε τά άποτελέσματα μελέτης που έγινε μέ βάση τά Δημοτολόγια, προσθέτοντας γιά κάθε χωριό τους άρχηγούς οικογενειών που μετανάστευσαν στά δέκα κυριότερα κέντρα της Θεσσαλίας.

Η μέθοδος αυτή επιβάλλει την εξής επιφύλαξη: δέν λαμβάνει ύπ' όψη την μετανάστευση μέ προορισμό την Άθήνα, και δέν έχουμε άλλη πηγή, παρά μόνο την μελέτη που πραγματοποιήθηκε χάρη στίς έγγραφές του ΙΚΑ, από τον Β. Kayser, γιά τον Οικονομικό και Κοινωνικό Άτλαντα της Ελλάδος.

Σύμφωνα μέ τίς παρατηρήσεις μας, ή μετανάστευση μέ προορισμό την Άθήνα από τό νομό Καρδίτσας είναι ιδιαίτερα σημαντική. Η μελέτη μας έπισημαίνει τίς έστιές των κυριότερων αναχωρήσεων μέ προορισμό τίς θεσσαλικές πόλεις.

Οί έστιές αυτές βρίσκονται στίς όρεινές ζώνες: στό Πήλιο, τό Μαυροβούνι, την Όσσα και τον Κάτω Όλυμπο στην ανατολική Θεσσαλία, την Πίνδο στη Δυτική Θεσσαλία, στη βόρεια ζώνη των Άγρικών και των Βλαχοχωρίων. Άς σημειωθεί ότι, αντίθετα, τά Χάσια, τά Άντιχάσια και ή έπαρχία Έλασσόνας δίνουν μικρό βαθμό μεταναστών.

Αυτοί που μεταναστεύουν είναι πίο λίγοι στην πεδιάδα. Όσον άφορά τη σύγκριση μεταξύ πόλεων, αυτή αποδεικνύει τη σημασία των αναχωρήσεων μέ άφετηρία τον Τίρναβο (πρό πάντων μέ προορισμό τη Λάρισα) και τά Τρίκαλα.

β) Η μετανάστευση - Γενικά χαρακτηριστικά

Η μετανάστευση προς τό έξωτερικό ήταν πολύ περιορισμένη στην Ελλάδα μέχρι τό 1960, και κυμαίνονταν μεταξύ 25.000 και 30.000 αναχωρήσεων τό χρόνο, απ' τίς οποίες οί περισσότερες είχαν προορισμό την Άμερική. Στη μετανάστευση αυτή τό μερίδιο της Θεσσαλίας παρέμενε πολύ χαμηλό, γιάτι μέχρι τό 1960 ή περιοχή αυτή, της όποιας ό πληθυσμός άντιπροσώπευε 8,2% του συνόλου της Ελλάδος, έστελνε κάθε χρόνο λιγότερα από 500 άτομα στό έξωτερικό. Υπήρχε στό Πήλιο ίδιως, αλλά και στην

Ἐξέλιξη τῆς ἐλληνικῆς μεταναστεύσεως

Ἔτος	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Ὀλικὸς ἀριθμὸς Ἑλλήνων μεταναστῶν	29.787	35.349	30.428	24.521	23.684	47.768	58.837	84.054	10.072	105.569	119.167	86.896	42.730

Πίνδο, μιά παράδοση μεταναστεύσεως πρὸς τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, καὶ τὸ σχετικὸ ρεύμα, πού παρέμενε περιορισμένο, προερχόταν κυρίως ἀπὸ τὶς ὀρεινὲς περιοχὲς τῶν δύο νομῶν, Μαγνησίας καὶ Λαρίσης.

Ἀπὸ τὸ 1960, χρονολογία τῆς πρώτης συμβάσεως περὶ μεταναστεύσεως πού ὑπογράφηκε μεταξὺ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ὀμοσπονδιακῆς Δημοκρατίας τῆς Γερμανίας, ὁ ἀριθμὸς τῶν μεταναστῶν αὐξήθηκε μὲ ἰδιαίτερα ταχὺ ρυθμὸ στὴ Θεσσαλία, ἡ δὲ θέσις τὴν ὁποία εἶχε ἡ Θεσσαλία στὴν ἐλληνικὴ μετανάστευση ἔγινε προοδευτικὰ σπουδαιότερη, μέχρι 6% περίπου κατὰ τὸ 1964, δηλαδὴ λίγο κατώτερη ἀπὸ τὸ μερίδιό πού τῆς ἀναλογεῖ ἀπὸ τὸ σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ βασιλείου (βλ. παρακάτω πίνακα Ι).

Ἀπὸ τὸ 1965, ὅταν ἔφθασε τὸ ἀνώτατο ὄριό της, ἡ μετανάστευση ἐλαττώθηκε κατὰ πολὺ, μὲ κατώτατο ὄριο κατὰ τὸ 1967, γιὰ διάφορους λόγους: τὴν ἀνάσχεση τοῦ ρεύματος πρὸς τὴ Γερμανία, ἡ ὁποία δὲν

εἶχε πιά τὴν ἴδια ἀνάγκη ἐργατικῶν χερῶν, τὴν ἐπιθυμία τῆς νέας κυβερνήσεως νὰ βάλει χαλινὸ σὲ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο ἐθεωρεῖτο ἀφαιμάξη ἐπικίνδυνη, ἀφοῦ ἐπὶ ἑξὶ χρόνια (ἀπὸ τὸ 1962 μέχρι τὸ 1966) ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀναχωρήσεων ξεπερνοῦσε τὴ θετικὴ διαφορά μεταξὺ τῶν γεννήσεων καὶ τῶν θανάτων στὴν Ἑλλάδα.

Ἡ ἐλάττωσις τῆς μεταναστευτικῆς κινήσεως μὲ προορισμὸ τὸ ἑξωτερικὸ εἶχε, παρ' ὅλα αὐτὰ, μικρὴ διάρκεια: ἤδη ἀπὸ τὸ 1968 ἡ καμπύλη πῆρε ξανά τὴν ἀνοδικὴ πορεία της καὶ κατὰ τὸ 1969 οἱ ἀριθμοὶ τῆς μεταναστεύσεως τόσο ὡς πρὸς τὴ Θεσσαλία, ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὸ σύνολο τῆς Ἑλλάδος, σχεδὸν ταυτίζονται μὲ τοὺς ἀριθμοὺς τῶν ἐτῶν 1964 καὶ 1965.

Ἡ ἐξέλιξις τοῦ ἀριθμοῦ αὐτῶν πού μεταναστεύουν κατὰ νομοὺς ἀποδεικνύει τὸ ἀξανάνομο μερίδιό τῆς δυτικῆς Θεσσαλίας καὶ εἰδικὰ τοῦ νομοῦ Τρικάλων: ἀπὸ 16% κατὰ τὸ 1957 ἀνέρχεται στὸ 41% κατὰ τὸ 1965. Τὸ μερίδιό τοῦ νομοῦ Μαγνησίας ἐλαττώνεται, ἀντίθετα, κατὰ τρόπο παράλληλο.

Πάγια μετανάστευση

Ἔτη	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Ἑλλάς	30.428	24.521	22.687	47.768	58.837	84.054	100.072	105.569	117.167	86.896	42.730
Θεσσαλία	487	423	399	693	1.019	3.754	5.067	6.240	6.478	4.257	1.806
Νομὸς Καρδίτσης	59	65	53	101	161	427	819	1.188	1.448	812	347
Νομὸς Λαρίσης	243	145	140	309	323	1.401	1.613	1.691	1.601	1.426	604
Νομὸς Μαγνησίας	107	188	34	182	203	531	760	821	737	458	286
Νομὸς Τρικάλων	78	75	52	106	332	1.395	1.875	2.540	2.692	1.561	569
Μερίδιό Θεσσαλίας στὴν ἐλληνικὴ μετανάστευση	1,6%	1,7%	1,6%	1,4%	1,7%	4,4%	5,0%	5,9%	5,5%	4,8%	4,2%

Προσωρινὴ μετανάστευση

Ἑλλάς	22.540	16.287	19.999	27.454	26.426	26.668	35.437	47.616	59.241	61.518	59.732
Θεσσαλία	414	185	204	359	377	510	811	1.260	1.940	1.808	1.780
Νομὸς Καρδίτσης	1	1	1	10	16	24	19	84	110	140	140
Νομὸς Λαρίσης	8	6	5	12	20	18	45	81	180	215	249
Νομὸς Μαγνησίας	403	178	194	335	335	456	723	1.054	1.563	1.362	1.293
Νομὸς Τρικάλων	2	—	4	2	6	12	24	41	87	91	98

γ) Πρόβλημα μεθόδου

“Αν και ή Στατιστική Ύπηρεσία δίνει κάθε χρόνο τον αριθμό των αναχωρήσεων κατά νομούς, ωστόσο άγνοείται ή ακριβής καταγωγή αυτών που αναχωρούν. Για τή συμπλήρωση του κενού αυτό το χρησιμοποίησαμε τό βιβλίο (Fichier) εκδόσεως διαβατηρίων για τήν περίοδο από τό 1961 μέχρι τό 1968. Έκει αναφέρεται ό αριθμός των διαβατηρίων που εκδόθηκαν για μετανάστευση κατά τήν υπό μελέτη περίοδο, μέ βάση τόν τόπο γεννήσεως του ενδιαφερομένου. Στην περίπτωση που έπρόκειτο για τουριστικό διαβατήριο, προσπαθήσαμε, λαμβάνοντας ύπ’ όψη τό επάγγελμα αυτού που δικαιούται αναχώρηση, να διαπιστώσουμε ποιοί άπ’ αυτούς ταξίδευαν πράγματι για τουριστικούς λόγους, και ποιοί, μέ τό πρόσημα του τουρισμού, αναχωρούσαν πριν υπογράψουν συμβόλαιο, μέ τήν έλπίδα να βρουν εργασία μόλις φθάσουν στην ξένη χώρα. Ό αριθμός των διαβατηρίων που έχουν εκδοθεί δέν δίνει ακριβώς τόν αριθμό των μετανάστων, για διάφορους λόγους: είναι δυνατόν να συμβεί όστε ό δικαιούχος ενός διαβατηρίου να μήν αναχωρήσει τελικά για οικογενειακούς λόγους ή γιατί έν τώ μεταξύ βρήκε εργασία ή όποία τόν έξυπηρετεί. Αυτό όμως σπάνια συμβαίνει, γιατί συχνά δέν χορηγείται διαβατήριο ίδιως τουριστικό, όστε να άποφεύγεται ή μετάβαση στη δυτική Εύρώπη πλήθους εργατικού δυναμικού που δύσκολα μπορεί να χρησιμοποιηθεί, έφ’ όσον είναι πολύ πιθανόν ότι εκείνος που έχει θεωρημένο διαβατήριο σπύδει κατά κανόνα να τό χρησιμοποιήσει. Πρέπει να σημειώσουμε επί πλέον ότι έπειδή τά διαβατήρια εκδίδονται στην Έλλάδα για πέντε χρόνια, και ή περίοδος που εξετάζουμε εκτείνεται σε έννέα χρόνια, τά περισσότερα άπ’ αυτά άνανεώθηκαν, ίδιως εκείνα τά όποια χορηγήθηκαν για μετανάστευση στη Δυτική Εύρώπη, πράγμα που σημαίνει τήν επιστροφή κάθε δύο ή τρία χρόνια, άν όχι και συχνότερα. Σε περίπτωση υπερπόντιας μεταναστεύσεως (στις Ήνωμένες Πολιτείες, Καναδά, Αδσπράλία, Νότιο Ήφρική), ή παραμονή είναι πολύ μακρότερη. Για τό λόγο αυτό ό αριθμός των διαβατηρίων που εκδόθηκαν υπερβαίνει τόν αριθμό των πραγματικών αναχωρήσεων. Στο χωρίο Νεοχώρι του νομού Τρικάλων, π.χ., όπου εκδόθηκαν 815 διαβατήρια από τό 1961 μέχρι τό 1968, ό αριθμός των μετανάστων δέν πρέπει να υπερβαίνει κατά τό έτος 1969 τούς 400, πράγμα αρκετά σημαντικό για ένα πληθυσμό 3.363 κατοίκων κατά τό 1961. Ό αριθμός αυτών που μεταναστεύουν στην πραγματικότητα είναι σχεδόν άδύνατο να εξακριβωθεί έστω και σε μία περιορισμένη περιοχή. Γιατί, και όταν άκόμη έχουν κάποια ιδέα του αριθμού των αναχωρήσεων, άγνοουμε τόν αριθμό των επιστροφών. Αύτός ύπολογίζεται γενικά στο ένα τρίτο των μετανάστων, ή άναλογία όμως αύτή είναι πολύ δύσκολο να έπαληθευθεί, γιατί, ένδ ό

γραμματέας της Κοινότητας (ή του Δήμου) γνωρίζει κατά προσέγγιση τόν αριθμό των συμπολιτών του που έκπατρίστηκαν, πολύ συχνά άγνοεί πόσοι επέστρεψαν· πράγματι, ό μετανάστης που γυρίζει από τό έξωτερικό συχνά δέν πηγαινει στο χωριό του, αλλά έγκαθίσταται στην πλησιέστερη πόλη ή άκόμη και στην Άθήνα.

Έν πάση περιπτώσει, και παρά τίς επιφυλάξεις αυτές, νομίζουμε ότι ό αριθμός των διαβατηρίων που έχουν εκδοθεί μάς δίνει μία ακριβή εικόνα της πραγματικότητας. Θα έπρεπε όμως να προσθέσουμε ότι, μη έχοντας κάτι καλύτερο, χαρτογραφήσαμε έδω τόν τόπο γεννήσεως και όχι τόν τόπο διαμονής των μετανάστων, πράγμα που περιορίζει στο έλάχιστο τό μερίδιο των πόλεων στη μετανάστευση. Θα διωρθώνουμε τήν ανεπάρκεια αύτή κάθε φορά που θα έχουμε τά κατάλληλα στοιχεία.

δ) Καταγωγή των Θεσσαλών μεταναστών

Παρουσιάζονται έντονότατες αντίθεσεις κατά περιφέρειες. Το μεγαλύτερο μέρος των Θεσσαλών μεταναστών προέρχεται από τήν έπαρχία Έλασσόνο, από τό νομό Τρικάλων, έκτός από τήν Πίνδο, από τή βόρεια περιοχή του νομού Καρδίτσας και από τήν πόλη του Βόλου.

Η περιφέρεια της Έλασσόνο και τά Άντιχάσια (έπαρχία Καλαμπάκας) έχουν δώσει και εξακολουθούν να δίνουν τεράστιο αριθμό μεταναστών σε σχέση μέ τόν πληθυσμό τους.

Αντίθετα, ή πεδιάδα της Λάρισας, τά Ρεβένια (λόφοι άνάμεσα στη Λάρισα και τά Φάρσαλα), ό Όλυμπος, ή Όσσα, τό Μαυροβούνι και τό Πήλιο δίνουν μικρό σχετικά αριθμό μεταναστών. Επίσης ή βόρεια Πίνδος (Βλαχοχώρια).

Η σύγκριση μεταξύ της μεταναστεύσεως προς τό έξωτερικό και εκείνης προς τό έσωτερικό είναι ιδιαίτερα διαφωτιστική: φαίνεται ότι οι δύο αυτές μεταναστεύσεις αποκλείονται άμοιβαία: όπου υπάρχουν σημαντικές έσωτερικές μεταναστεύσεις, ή μετανάστευση προς τό έξωτερικό είναι μικρή και αντίθετα, μέ τήν επιφύλαξη ότι μερικές περιοχές, όπως ή πεδιάδα της Λάρισας, δέν παρουσιάζουν ούτε έσωτερικές μεταναστεύσεις ούτε μεταναστεύσεις προς τό έξωτερικό.

Πιθανότατα, ή διαφορά μεταξύ περιοχών μέ έσωτερικές και περιοχών μέ έξωτερικές μεταναστεύσεις είναι χρονολογική διαφορά. Οι περιοχές, ιδίως οι όρεινές, που γνωρίζουν μόνο τίς έσωτερικές μεταναστεύσεις, είναι εκείνες που άδειασαν πρόωρα από τόν πληθυσμό τους και στις όποιες εξ ύλλου παρατηρείται μικρό ρεύμα μεταναστεύσεως προς τίς Ήνωμένες Πολιτείες. Οι περιοχές αυτές μετείχαν μόνο μέτρια στη σημερινή έξωτερική μετανάστευση, γιατί είχαν άδειάσει έν μέρος από τόν ενεργό πληθυσμό τους τό 1960, όταν είχε άρχισει ταυτό-

χρονα ἡ μετανάστευση μέ προορισμό τή Δυτική Εὐρώπη.

Ἀντίθετα, ὑπάρχει ἀντιστοιχία μεταξύ τῶν περιοχῶν μέ ἰσχυρό μεταναστευτικό ρεῦμα καί τῶν περιοχῶν μέ ἰσχυρή γεννητικότητα. Ὁ μεγαλύτερος ἀριθμός μεταναστῶν προέρχεται ἀπό τίς ζῶνες στίς ὁποῖες ὑπάρχει ἔντονη δημογραφική πίεση καί ἐλλειψη γῆς.

5. Ἐξέλιξη τοῦ πληθυσμοῦ

1. Ἐξέλιξη ἀπό τό 1951 μέχρι τό 1961

Ἡ ἐξέλιξη τοῦ πληθυσμοῦ στίς κοινότητες (évolution communale de la population) κατά τή δεκαετία 1951-1961 εἶναι ἐλλιπής γιατί οἱ κατά τόν ἐμφύλιο πόλεμο συνεχεῖς μετακινήσεις τοῦ πληθυσμοῦ δέν εἶχαν λήξει κατά τό 1951, καί ἡ αὐξηση ἢ ἡ ἐλάττωση τοῦ πληθυσμοῦ, πού παρατηρεῖται σέ μερικές κοινότητες, εἶναι τεχνητή.

Περιοχές σέ παρακμή

Οἱ περιοχές στίς ὁποῖες ὁ πληθυσμός ἐλαττώθηκε εἶναι πολύ λιγότερο ἐκτεταμένες ἀπό κείνες στίς ὁποῖες ὁ πληθυσμός αὐξήθηκε. Ἡ μόνη περιοχή, στήν ὁποία σημειώθηκε ἡ μείωση τοῦ πληθυσμοῦ, ἀποτελεῖται ἀπό τήν ἀνατολική παραλιακή ζώνη (ἀπό τό Πήλιο μέχρι τήν Ὀσσα). Εἰδικά τό Πήλιο εἶπε τόν πληθυσμό του νά ἐλαττώνεται σέ αἰσθητές ἀναλογίες ἐκτός ἀπό τήν περί τό Βόλο περιοχή, ὅπου βρίσκονται ταυτόχρονα οἱ εὐφορώτερες ἀρδευόμενες γαῖες καί οἱ πιά ἐκτεταμένες δυνατότητες βιομηχανικῆς ἀπασχολήσεως.

Ἡ δεύτερη σέ παρακμή περιοχή βρίσκεται στό ὄρεινό τμήμα τοῦ νομοῦ Καρδίτσας, ὅπου οἱ δυσμενεῖς φυσικές συνθήκες δέν ἐπιτρέπουν στόν πολυἀριθμο πληθυσμό νά ζεῖ ὑπό στοιχειωδῶς εὐπρεπεῖς συνθήκες. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τίς γειτονέουσες πρὸς τήν Ἠπειρό καί τήν Ἑυρτάνια περιοχῆς καθώς καί γιά κείνες πού συνορεύουν μέ τήν πεδιάδα τῆς Δυτικῆς Θεσσαλίας (περιοχή Φαναρίου Καναλιῶν).

Τέλος, ἐκτός ἀπό τοὺς δύο παραπάνω τομεῖς, σημαντικός ἀριθμός κοινοτήτων, πεδινῶν καί ὄρεινῶν, εἶδαν τόν πληθυσμό τους νά ἐλαττώνεται, χωρίς νά εἶναι δυνατόν ἡ ἐλάττωση αὐτῇ νά συνδεθεῖ πρὸς ἕνα γενικό φαινόμενο. Ἐδῶ πρέπει νά προσθέσουμε τίς συνέπειες τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, οἱ ὁποῖες ἄλλαξαν τοὺς ἀριθμούς τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1951.

Περιοχές σέ πρόοδο

Τό μεγαλύτερο μέρος τῆς Θεσσαλίας αὐξησησε τόν πληθυσμό του κατά τήν ὑπό μελέτη δεκαετία, κάποτε μάλιστα μέ πολύ αἰσθητές ἀναλογίες. Ὅλη ἡ βόρεια ἀκραία λωρίδα ἀπό τήν Πίνδο μέχρι τόν Ὀλύμπο

παρουσιάζει πολύ σημαντική αὐξηση, πράγμα ἐκπληκτικό, ἂν ληφθεῖ ὑπ' ὄψη ὁ ὄρεινός χαρακτήρας τῆς περιοχῆς. Εἶναι πιθανό, οἱ περιοχές αὐτές πού ἦταν ἐρημωμένες ἐν μέρει ἀκόμη καί κατά τό 1951, νά ἀνέκτησαν κατά τό 1961 ἕνα μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τους. Παρόμοια εἶναι ἐπίσης καί ἡ περίπτωση τῆς Ὁθρύος στήν ἐπαρχία Ἀλμυροῦ.

Πράγμα περίεργο, οἱ περιοχές τῶν πεδιάδων καί τῶν λόφων, πού ἔχουν ἐπιτελέσει τήν πιά αἰσθητή οἰκονομική πρόοδο, σημειῶνουν αὐξηση μικρότερη καί σχεδόν ὁμοιόμορφα κατανεμημένη.

Ὅπως εἶναι εὐνόητο, οἱ ἀστικές κοινότητες εἶναι ἐκεῖνες στίς ὁποῖες ἡ αὐξηση ἦταν αἰσθητή. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι ἡ Λάρισα σημείωσε τήν πιά θαυματική αὐξηση.

2. Ἐξέλιξη ἀπό τό 1961 μέχρι τό 1971

Ἡ ἐξέλιξη κατά δήμους ἡ κοινότητες μεταξύ τοῦ 1961 καί τοῦ 1971 παρουσιάζει εἰκόνα πολύ διαφορετική ἀπό κείνη πού παρουσίαζε κατά τή διάρκεια τῆς προηγούμενης δεκαετίας. Ἐνῶ ἄλλοτε ἡ Θεσσαλία, ὅπως ἄλλωστε καί τό σύνολο τῆς Ἑλλάδος, εἶχε ἀγροτικό πληθυσμό αὐξανόμενο, τώρα, ἐκτός ἀπό σπάνιες ἐξαιρέσεις, βρίσκεται σέ παρακμή καί μόνο οἱ πόλεις παρουσιάζουν αὐξηση. Ἐτσι, ἡ Θεσσαλία καί ἡ Ἑλλάδα περιέρχονται σέ κατάσταση στήν ὁποία βρισκόταν ἡ δυτική Εὐρώπη ἐδῶ καί πολλές δεκαετίες.

Ἀς σημειωθεῖ ὅτι ἡ παρακμή αὐτή οὐδέποτε μᾶς παρουσιάστηκε τόσο ἔντονα κατά τή διάρκεια τῶν διαφόρων ἐρευνῶν πού εἴχαμε κάνει στίς διάφορες γραμματεῖες κοινοτήτων. Οἱ κοινοτικοὶ γραμματεῖς ἔχουν μία ὑποκειμενική ἄποψη γιά τήν ἐξέλιξη τοῦ χωριοῦ τους, ἄποψη πολύ περισσότερο αἰσιόδοξη ἀπ' ὅ,τι ἐπιτρέπει ἡ πραγματική ἐξέλιξη. Κατά τήν ἄποψη αὐτή: ὁ τάδε κάτοικος τοῦ χωριοῦ ἔφυγε γιά τή Γερμανία ὅσοι ἔφυγαν γιά τήν Ἀθήνα ἢ γιά τή γειτονική πόλη περνοῦνται πάντοτε κάτοικοι τοῦ χωριοῦ.

α) *Οἱ παρακμάζουσες περιοχές* εἶναι πολύ περισσότερες καί μέ μεγαλύτερη ἔκταση ἀπ' ὅ,τι ἦταν τήν προηγούμενη περίοδο. Ἡ ὄρεινή περιοχή πού ἐκτείνεται ἀπό τόν Ὀλύμπο μέχρι τό Πήλιο ἐξακολούθησε νά χάνει μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ της: οἱ κοινότητες τοῦ Ὀλύμπου ἔχασαν 30% τοῦ πληθυσμοῦ τους μέσα σέ 10 χρόνια καί ὁ ἴδιος συνέβη καί μέ τίς ὄρεινές κοινότητες τῆς Ὀσσας (Σπηλιά, Ἀνατολή).

Στό Πήλιο, ἡ κεντρική περιοχή ἐξακολουθεῖ νά χάνει πάνω ἀπό 15%, κάποτε δέ καί ἀπό τό 20% τοῦ πληθυσμοῦ της, ἐνῶ οἱ γύρω ἀπ' τὸ συγκρότημα τοῦ Βόλου κοινότητες πληθύνονται σοβαρά ἀπό τίς ἀναχωρήσεις μέ προορισμό τό θεσσαλικό λιμάνι.

Ἡ Ὁθρύς καί ἡ Πίνδος παρουσιάζουν ἐπίσης ἀξιοσημείωτη μείωση ἰδίως στήν περιοχή τῶν

Ἀγράφων, όπου μερικές κοινότητες χάνουν 30% τῶν κατοίκων τους. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι σ' αὐτό συντελοῦν δύο φαινόμενα: ἡ συνηθισμένη μετανάστευση καί οἱ πολυάριθμες ἀναχωρήσεις πού ὀφείλονται στήν ἀπώλεια γαϊῶν ἀπό τή λίμνη τοῦ φράγματος τοῦ Ταυρωποῦ.

Ἡ μείωση τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι ἡ ἴδια στά Χάσια καί τὰ Ἀντίχσια. Ἡ μείωση αὐτή δείχνει μιὰ σαφή ἀναστροφή τάσεως, δεδομένου ὅτι μέχρι τὸ 1961 ἡ ἰσχυρή γεννητικότητα ἐπέφερε σημαντική ἀύξηση τοῦ πληθυσμοῦ.

Ἀντίθετα, ὁ πληθυσμός διατηρεῖται πολύ καλῶς στίς ὀρεινές περιοχές τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς ἐπαρχίας Ἐλασσόνας.

Τὸ νέο φαινόμενο εἶναι ὅτι ἡ παρακμὴ αὐτὴ πλήττει καί τὴν πεδινὴ περιοχή, ὅπως καί τὴν περιοχή τῶν λόφων. Οἱ κεντρικοὶ λόφοι τῆς Θεσσαλίας, τὰ Ρεβένια, ἔχασαν 29 ἕως 30% τοῦ πληθυσμοῦ τους κατὰ κοινότητα: πρόκειται γιὰ περιοχὴ ἡ ὁποία παράγει ἀποκλειστικά δημητριακά. Ἡ μηχανοποίηση τῶν καλλιεργειῶν καί τῆς συγκομιδῆς αὐξήσε κατά πολύ τὴν ὑποαπασχόληση καί δικαιολογεῖ τίς ἀναχωρήσεις.

Στὴν πεδιάδα τῆς Δυτικῆς Θεσσαλίας, τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν κοινοτήτων (ἐκτός ἀπὸ δύο) παρουσιάζει ἐλάττωση τοῦ πληθυσμοῦ στίς ἀγροτικές ζώνες. Ἡ παρακμὴ εἶναι ἰδιαίτερα ἐμφανὴς στά χωριά στά ὁποῖα ἡ καλλιέργεια τοῦ καπνοῦ ἐπέτρεπε τὴ διατροφή πολυάριθμου πληθυσμοῦ σέ ἔδαφος μὴ ἀρδευόμενο.

Στὴν πεδιάδα τῆς Ἀνατολικῆς Θεσσαλίας, οἱ ἀγροτικοὶ πληθυσμοὶ ἦταν σταθερότεροι.

β) *Οἱ περιοχές πού παρουσιάζουν ἀύξηση.* Στὴν Ἀνατολικὴ Θεσσαλία βρίσκονται οἱ σπάνιες ἀγροτικές ζώνες πού παρουσίασαν ἀύξηση τοῦ πληθυσμοῦ τους κατὰ τὴν τελευταία μεταξύ δύο ἀπογραφῶν περίοδο. Στὴ Δυτικὴ Θεσσαλία οἱ δύο ἀγροτικές κοινότητες, τῶν ὁποίων ὁ πληθυσμός αὐξήθηκε, ὀφείλουν τὴν ἀύξηση αὐτὴ ἀναμφίβολα σέ ἰδιαίτερες περιστάσεις (ἡ κοινότητα Πρίνου τοῦ νομοῦ Τρίκαλων καί ἡ κοινότητα Καλλιθέραν τοῦ νομοῦ Καρδίτσας). Ἡ μικρὴ κόμη τῆς Πύλης καί ἡ γειτονικὴ κοινότητα τοῦ Ἁγίου Βησσαρίωνος αὐξήθηκαν ἀπὸ πληθυσμούς πού μετακινήθηκαν ἀπὸ τὰ Ἀγραφα λόγω σειсмоῦ. Ἀντίθετα, στήν πεδιάδα τῆς Ἀνατολικῆς Θεσσαλίας, πρέπει ν' ἀποδοθεῖ στήν ἐπέκταση τῆς ἀρδύσεως ἡ πρόοδος τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Ἀμπελώνας, ἐνῶ οἱ κοινότητες πού βρίσκονταν γύρω ἀπὸ τὴν παλιὰ λίμνη τῆς Κάρλας ἐπωφελοῦνται ἀπὸ τὴν ἐναλλασσόμενη καλλιέργεια τῆς τελευταίας. Ἡ προσέγγιση τοῦ νεροῦ καί ἡ δυνατότητα ἐντατικότερης καλλιέργειας δικαιολογοῦν τὴν ἐλαφρὰ ἀύξηση πληθυσμοῦ τὴν ὁποία παρουσίασαν μερικά χωριά, ὅπως τὸ Στεφαναβίκιο.

Στὴν παραλιακὴ περιοχή οἱ ζῶνες πού παρουσιάζουν ἀύξηση εἶναι σπάνιες: αὐτὸ συμβαίνει μὲ μιὰ

κοινότητα τοῦ δέλτα τοῦ Πηνειοῦ, ὅπου οἱ ἀρδευόμενες ἐπιφάνειες αὐξήθηκαν πολύ. Ἄλλα χωριά ὀφείλουν τὴν ἀύξηση τοῦ πληθυσμοῦ τους σέ ἐξωαγροτικούς λόγους: ἡ πρόοδος τῆς νέας Ἀγχιάλου συνδέεται μὲ τὴν γειτνίαση μιᾶς ἀεροπορικῆς βάσεως, ἐνῶ μερικοὶ παρὰκτιοὶ οἰκισμοὶ τοῦ Παγασητικοῦ κόλπου, ὅπως τὰ Καλὰ Νερά, ἡ Μηλίνα καί τὰ Ἀνω Λεχώνια ἐπωφελοῦνται ἀπὸ τὴν τουριστικὴν κίνηση. Αὐτὰ ὅμως ἀφοροῦν μόνο μία ἐντελῶς περιορισμένη ζώνη. Τελικά, οἱ μόνες περιοχές πού παρουσιάζουν αἰσθητὴ ἀύξηση πληθυσμοῦ εἶναι οἱ πόλεις:

	Πληθυσμός τὸ 1961	Πληθυσμός τὸ 1971
Βόλος	67.000	51.220
Νέα Ἰωνία	18.000	19.955
Συγκρότημα Βόλου		
Λάρισα	56.000	70.000
Τίρναβος		10.687
Τρίκαλα		38.740
Καρδίτσα		25.830

Ἡ ἀύξηση αὐτὴ εἶναι ἐξ ἄλλου ἄνιση: στὸν Τίρναβο ἡ ἀνάπτυξη τοῦ τριτογενοῦς τομέα δὲν μπόρεσε νὰ ἰσοφαρίσει τίς ἀναχωρήσεις πού σημειώθηκαν ἀνάμεσα στοὺς καπνοκαλλιεργητές καί ὁ ὀλικὸς πληθυσμός ἐλαττώθηκε. Στὸ Βόλο οἱ δυσχέρειες τοῦ δευτερογενοῦς τομέα ἐξηγοῦν τὴ σχετικὴ μικρὴ ἀύξηση τοῦ συγκροτήματος, πού παρουσιάζεται στοὺς ἀκραίους συνοικισμούς, ἐνῶ ὁ Βόλος καί ἡ Νέα Ἰωνία στεροῦνται χώρου γιὰ οἰκοδόμηση καί παρουσιάζουν ἐλάχιστη ἀύξηση τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ πρόοδος τῆς Καρδίτσας δὲν εἶναι σημαντικότερη: ἡ πόλη παραμένει ἀγροτικὴ ἀγορὰ καί μικρὸ διοικητικὸ κέντρο, ὅπου καμιά ἄλλη δραστηριότητα δὲν διαδέχθηκε τὴν ἀναζωπύρωση πού σημειώθηκε ἐναντὶ πρὸ δέκα ἐτῶν εἶχε κατασκευασθεῖ τὸ φράγμα τοῦ Μέγδοβα.

Οἱ δύο πόλεις, τῶν ὁποίων ἡ ἀύξηση εἶναι περισσότερο σημαντική, εἶναι τὰ Τρίκαλα καί ἡ Λάρισα, οἱ ὁποῖες τείνουν νὰ ἐμφανίζονται σάν πραιοῦσες τῆς Δυτικῆς καί Ἀνατολικῆς Θεσσαλίας ἀντίστοιχα. Μὲ ἀύξηση 35% μέσα σέ δέκα χρόνια τὰ Τρίκαλα ἐρχονται στήν πρώτη σειρά, μολονότι ὁ βιομηχανικὸς τομέας παρουσιάζει μικρὴ μόνο ἀνάπτυξη.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴ Λάρισα, τὸ ποσοστὸ αὐξήσεώς της (30%) εἶναι ἀκριβὸς ὅμοιο μὲ τὸ ποσοστὸ τῆς προηγούμενης δεκαετίας, πράγμα πού πιστοποιεῖ μία ὥραια συνέχεια ὡς πρὸς τὴν πρόοδο.

Σημειώνουμε ἀκόμη ὅτι μεταξύ τῶν μικρῶν κέντρων ἀπὸ 5.000 μέχρι 10.000 κατοίκους, μερικά, ὅπως ἡ Καλαμπάκα καί ἡ Ἐλασσόνα, παρουσίασαν σημαντικὴ ἀύξηση πού ὀφείλεται βασικὰ στήν ἐμπορικὴ καί διοικητικὴ τὴν δυνάμει.

“Υστερα απ’ όλα αυτά, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η Θεσσαλία οφείλει στην καλή διατήρηση των πόλεων της το γεγονός ότι έχει διατηρήσει σχεδόν άθικτο τον όλικό πληθυσμό της.

Τό πρόβλημα της ισορροπήσεως του εργατικού δυναμικού στις αγροτικές περιοχές. Ο ρόλος της άρδεύσεως

Μπορεί να πει κανείς ότι στη Θεσσαλία όλες οι περιοχές ξηρής καλλιέργειας έχουν πλεόνασμα αγροτικού εργατικού δυναμικού. Η υπερβολική χρήση μηχανικών μέσων ελάττωσε σημαντικά τον αριθμό των αναγκαίων για την καλλιέργεια των δημητριακών ήμερομισθίων, και απ’ αυτό προέκυψε πλεόνασμα αγροτικού εργατικού δυναμικού. Δεδομένου ότι η παραγωγή αυξήθηκε αντίστοιχα, ή υποαπασχόληση αυτή δεν έγινε αισθητή από τους γεωργούς εγκαίρως. Παρ’ όλα αυτά, είναι πραγματική.

Επί πλέον, σέ όλες τις όρεινές περιοχές υπάρχουν ιδιαίτερες δυσκολίες που προέρχονται από τις δυσχέρειες της κυκλοφορίας, από την ανεπάρκεια του συλλογικού εξοπλισμού, από την περιορισμένη έκταση του καλλιεργούμενου εδάφους, και από τις δυσκολίες της κτηνοτροφίας.

Μέ τις συνθήκες αυτές, οι μόνες περιοχές στις οποίες μπορεί κανείς να περιμένει άν όχι αύξηση τουλάχιστο διατήρηση του αγροτικού πληθυσμού στο σημερινό του επίπεδο, είναι εκείνες που έχουν άρδευση. Στη Θεσσαλία είναι δύσκολο να εκτιμησει κανείς τό ρόλο της άρδεύσεως στην εξέλιξη του αγροτικού πληθυσμού, γιατί, εκτός από περιορισμένες περιπτώσεις, ή άρδευση αυτή όφειλεται στην ατομική πρωτοβουλία των χωρικών, οι όποιοι άνοιγουν φρέατα εγκαθιστώντας αντίλα που κινείται μέ κινητήρα, έφ’ όσον έχουν τά οικονομικά μέσα και έφ’ όσον ή εγκατάσταση αυτή κρίνεται άποδοτική, άφου ληφθεί υπ’ όψη ή θέση του ύδατινου ύποστρώματος.

Αδύο περιοχές στη Θεσσαλία ένδοθησαν μέχρι τώρα μέ την εγκατάσταση πλήρους δικτύου άρδεύσεως: ή περιοχή Μάτι Τιρνάβου και ή περιοχή τού Μέγδοβα.

1. Τό Μάτι Τιρνάβου

Η μελέτη της δημογραφικής εξέλιξεως της περιοχής Μάτι Τιρνάβου είναι ιδιαίτερα ένδιαφέρουσα, γιατί ή ένναρξη της άρδεύσεως χρονολογείται ήδη από τό 1955. Εικοσι χιλιάδες στρέμματα ποτίζονται από δύο ύπόγειες πηγές των όποιων ή άπόδδοη άνέρχεται σέ τρία κυβικά μέτρα κατά δευτερόλεπτο.

Επί πλέον, έξω από τό Μάτι Τιρνάβου και στην ίδια περιοχή, ένα παλιό αὐλάκι έννομένο μέ μία διακλάδωση του ποταμού Τιταρήσιου επιτρέπει την άρδευση 3.500 στρεμμάτων. Τέλος, ή άφθονία του ύπό-

Οί καλλιέργειες στην άρδευόμενη ζώνη Μάτι Τιρνάβου κατά τό 1968

Βαμβάκι	12.600
Πεπόνια και καρπούζια	1.719
Αραβόσιτος	1.177
Ζαχαρότευτλα	995
Καπνός	903
Όπωρώνες	534
Μηδική	417
Τομάτες	361
Άλλα λαχανικά	145
Δημητριακά	253
Αμπέλια	137
Διάφορα	29
Σύνολο	19.270

γειου ύδατος επέτρεψε τη γρήγορη επέκταση της ατομικής άρδεύσεως, μέ την εγκατάσταση άντλιών.

Μιά και λείπει κάθε σημαντική αύξηση της άπασχολήσεως τόσο στο δευτερογενή όσο και στον τριτογενή τομέα, πρέπει να άποδώσουμε την αύξηση του πληθυσμού στην άρδευση. Στην πόλη του Τιρνάβου, τό 1961, 53% του πληθυσμού, δηλαδή ή ύψηλότερη άναλογία μεταξύ των θεσσαλικών πόλεων που αριθμούν πάνω από 10.000 κατοίκους, ζούσαν άποκλειστικά από τη γεωργία. Η άναλογία αυτή δεν πρέπει να άλλαξε πολύ από τότε, και ή αύξηση του πληθυσμού του Τιρνάβου πρέπει να άποδοθεί στη συρροή άγροτών-εργατών, που ήταν βέβαιοι ότι θά έβρισκαν εκεί κανονική άπασχόληση. Πράγματι, τά μεγάλα έργα στην περιοχή Τιρνάβου γίνονταν κατά παράδοση από άγρότες-εργάτες, προερχόμενους από την επαρχία της Έλασσόνας. Οι τέλευταιοι αυτοί έβρισκαν εργασία, χάρη στη μεγάλη ποικιλία των έφαρμοζόμενων καλλιιεργειών, όλόκληρο τό χρόνο, στους άμπελώνες, στους όπωρώνες, στη συγκομιδή του βαμβακιού, του καπνού, των έλαιών κτλ. Αὐτοί εγκαθίστανται όριστικά και μερικοί απ’ αὐτούς άγόραζαν κτήματα, έφ’ όσον είχαν τά μέσα. Στόν Άμπελώνα, τό πλουσιότερο απ’ τά χωριά της περιοχής, ό πληθυσμός άνέβηκε μετά την άπογραφή από 4.050 σέ 7.000 κατοίκους, λόγω της καθόδου άγροτών-εργατών και της εγκαταστάσεως όρεσιβίων ποιμένων, οι όποιοι εγκατέλειψαν τις έποχικές τους μετακινήσεις. Στο Φαλόμα, άλλο χωριό της παραπάνω ζώνης, ή κατάσταση είναι ακριβώς ίδια και σημειώθηκε αύξηση του πληθυσμού κατά 25%.

Στην περίπτωση του χωριού Μάτι Τιρνάβου, άφ’ ενός ή αύξηση των άρδευόμενων εκτάσεων, άφ’ έτέρου ή μεγάλη ποικιλία των έφαρμοζόμενων καλλιιεργειών προκάλεσε την αύξηση της αγροτικής άπασχολήσεως και κατά συνέπεια την αύξηση του πληθυσμού.

2. Η περιοχή του Μέγδοβα

Η άρδευόμενη ζώνη του Μέγδοβα διευθετήθηκε πολύ άργότερα: ή άρδευση άρχισε κατά τό 1966. Σήμερα εκτείνεται σέ 21.500 στρέμματα.

Ἐξέλιξη τῶν καλλιεργειῶν στήν ἀρδεύομενη ζώνη Μέργοβα (σέ στρέμματα)

	1966-67	1967-68	1968-69
Δημητριακά	20.200	13.700	7.570
Βαμβάκι	2.280	7.250	12.370
Μηδική	1.600	2.740	3.600
Ἀραβοσίτος	1.000	2.040	3.800
Διάφορα	6.920	6.270	4.660

Ὁ πίνακας δείχνει ὅτι ἡ ἐξέλιξη εἶναι ταχεία. Ἐν τούτοις δέν ἐξετάσθηκε ἔως τώρα τό φαινόμενο τῆς συρροῆς τοῦ πληθυσμοῦ, ὅπως ἔγινε στήν περιοχή τοῦ χωριοῦ Μάτι Τινάβου. Στό χωριό Παλαιοεκκλησιά, τό ὁποῖο πήραμε σάν παράδειγμα γιατί βρίσκεται ὁλόκληρο μέσα στήν ἀρδεύομενη ζώνη, ἡ φαινομενική αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ ὀφείλεται ἐξ ὁλοκλήρου στήν ὑπεροχή τῶν γεννήσεων σέ σχέση μέ τούς θανάτους. Ἀναμφίβολα, οἱ πρόδοι τῆς ἀρδεύσεως σταμάτησαν τή μεταναστευτική κίνηση πρὸς τό ἐξωτερικό. Ἄλλ' ἡ ἔκταση γῆς, ἡ ὁποία ἀνήκει κατά μέσον ὄρο σέ κάποια οἰκογένεια, εἶναι πάρα πολύ μικρή ὥστε νά ἐπιτρέψει κι ἄλλον τεμαχισμό: Τό ἕνα τρίτο τῶν οἰκογενειῶν τοῦ χωριοῦ ἔχει λιγότερα ἀπὸ 20 στρέμματα, οἱ δέ πολυμελέστερες οἰκογένειες καλλιεργοῦν 30 περίπου στρέμματα κάθε μία. Ἡ ἔκταση αὐτῇ μαζί μέ τήν καλλιέργεια τοῦ βαμβακιοῦ ἐπιτρέπει ἕνα κανονικό εἰσόδημα, δύσκολα ὅμως θά μπορούσε κανεῖς νά προβλέψει προσέλευση ἄλλων ξένων οἰκογενειῶν στό χωριό.

Προσπάθειες ἐξαγωγῆς συμπερασμάτων μέ βάση τά παραπάνω δεδομένα

Φαίνεται λοιπόν ὅτι οἱ μόνες ἀγροτικές περιοχές πού θά ἦταν δεκτικές αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ τους εἶναι ἐκεῖνες στίς ὁποῖες ἡ ἀρδεύση θά καθιερώσει ἀγροτική οἰκονομία πού ἀπαιτεῖ πολλά ἐργατικά χέρια καί πού ἐπιτρέπει σέ μία οἰκογένεια νά ζεῖ σέ περιορισμένη ἔκταση γῆς.

Φαίνεται ὅτι ἀποκλείεται ἡ καλλιέργεια τοῦ βάμβακα ἢ τοῦ ζαχαρότευτλου νά ἐπιτρέψει τή συντήρηση ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ μέ πυκνότητα μεγαλύτερη τῆς σημερινῆς.

Κατά τά προσεχῆ χρόνια δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι γενικά οἱ ἀρδεύομενες περιοχές θά διατηρήσουν τόν πληθυσμό τους καί μάλιστα θά τόν αὐξήσουν ἂν ἔχουν καλλιέργειες λαχανικῶν, ἀλλίως δέν μπορεί νά περιμένει κανεῖς ὅτι θά ἀποτελέσουν ζῶνες ἐλξεως ἔναντι τῶν λιγότερο εὐνοημένων περιοχῶν.

Ἐξ ἄλλου, αὐξηση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ εἶναι δυνατή μόνο ἐφ' ὅσον ἡ μέση πυκνότητα τοῦ πληθυσμοῦ δέν εἶναι πολύ μεγάλη. Στήν περίπτωση τῆς περιοχῆς Τρικάλων, ὅπου ἡ πυκνότητα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ξεπερνᾷ τοὺς 100 κατοικοὺς κατὰ μ², ἀποκλείεται νά περιμένει κανεῖς αὐξηση

τῆς ἀπασχολήσεως, μεταβολή τῶν καλλιεργειῶν ἢ βελτίωση τοῦ συστήματος κατανομῆς τοῦ νεροῦ.

Κατανομή τῆς ἀπασχολήσεως κατὰ περιοχές στή Θεσσαλία

Θά προσπαθήσουμε ἐδῶ νά καταρτίσουμε τυπολογία τῶν διαφόρων περιοχῶν τῆς Θεσσαλίας, ἀπὸ ἄποψη ἀπασχολήσεως στο παρὸν καί στο μέλλον.

Ἀπὸ τό 1951 μέχρι τό 1961 ἡ Θεσσαλία σημείωσε ἐτήσια αὐξηση πληθυσμοῦ κατὰ 1%, ἥτοι κατὰ 6.000 ἔως 7.000 ἄτομα τό χρόνο.

Ἔτη	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Γεννήσεις	12.934	12.671	12.394	12.600	12.381	12.654	13.020
Θάνατοι	4.460	4.790	4.809	4.906	4.853	4.807	—
Φυσική αὐξηση	8.474	7.880	7.185	7.694	7.528	7.847	—
Μετανάστευση	1.019	3.754	5.067	6.240	6.478	4.257	—

Ὁ πίνακας μᾶς δείχνει ὅτι κατὰ τή δεκαετία 1961-1971 θά ἔχουμε πιθανόν μικρότερη αὐξηση τοῦ θεσσαλικοῦ πληθυσμοῦ: ἡ μετανάστευση δεκαπλασιάσθηκε ἀπὸ τήν προηγούμενη περίοδο καί φαίνεται ὅτι γιά τό σύνολο τῶν δέκα χρόνων θ' ἀπορροφήσει αὐτὴ τοὐλάχιστον τό ἡμισι μῖας φυσικῆς αὐξήσεως κατώτερης τῶν 8.000 κατ' ἔτος. Ὁ πίνακας δέν λαμβάνει ἐπίσης ὑπ' ὄψη τίς ἀνταλλαγές τοῦ πληθυσμοῦ μέ τίς ἄλλες ἐπαρχίες. Αὐτές ὅμως ἐξ αἰτίας τῆς ἐλκτικῆς δυνάμεως τῆς Θεσσαλονίκης καί πρό παντός τῆς Ἀθήνας, πολύ ἰσχυρότερης ἀπὸ τήν ἐλξη πού ἀσκοῦν οἱ θεσσαλικές πόλεις, πρέπει νά εἶναι ἀσμενεῖς γιά τή Θεσσαλία. Κατὰ τή γνώμη μας, ἡ ἐτήσια αὐξηση θά ἔπρεπε νά εἶναι 2.000 ἔως 3.000 ἄτομα τὸ ἀνάτοιο ὄριο, πράγμα πού σημαίνει ὅτι 5.000 ἔως 6.000 ἄτομα ἐγκαταλείπουν τή Θεσσαλία κάθε χρόνο.

Ἡ δημογραφική μας μελέτη πρέπει νά μᾶς ἐπιτρέψει νά καθορίσουμε ἀπὸ ποιά περιοχή προέρχεται τό ἐργατικό αὐτό δυναμικό.

α) Οἱ δεξαμενές (reservoir) ἐργατικοῦ δυναμικοῦ

Ὁ πρῶτος τύπος περιοχῆς εἶναι ἐκεῖνος πού προμηθεύει ἐργατικό δυναμικό. Θά τόν ἀποκαλέσουμε «δεξαμενῇ». Ὑπάρχουν πολλοὶ τύποι «δεξαμενῶν».

Οἱ ὑπὸ ἐξάντληση δεξαμενές

Τά βλαχοχώρια τῆς Πίνδου ἀποτελέσαν πηγή μεγάλου μεταναστευτικοῦ ρεῦματος μέ προορισμό τίς μεγάλες πόλεις. Σήμερα ὅμως ὁ μόνιμος πληθυσμός εἶναι ὀλιγάριθμος καί πρέπει νά θεωρήσουμε τήν

περιοχή αυτή σαν τόπο παραθερισμού, στον οποίο οι δυνατότητες κινητοποιήσεως του εργατικού δυναμικού είναι λιγοστές.

Τά ανατολικά όρη: Πήλιο, Μαυροβούνι, Όσσα, Όλυμπος

Η αναλογία των γερόντων είναι σ' αυτά υψηλή, πάντοτε σχεδόν ανώτερη από το 10%, το δε ποσοστό γεννητικότητας χαμηλό, μεταξύ 12,5 και 15%. Η φυσική αύξηση του πληθυσμού κυμαίνεται συχνά μεταξύ 3 και 5%. Ο πληθυσμός ελαττώνεται έδω και πολύ καιρό, πρό πάντων στο Πήλιο. Υπάρχουν όμως ακόμη δυνατότητες μεταναστεύσεως, τις οποίες μπορεί κανείς να υπολογίσει σέ 1% ετησίως. Ολικός πληθυσμός 60.000 κάτοικοι περίπου. Ετήσια έξοδος: 600 κάτοικοι.

Τά νότια της επαρχίας Άλμωρο

Και εκεί επίσης η αναλογία των γερόντων είναι συχνότατα ανώτερη από 10 έως 12%. Μπορεί κανείς να υπολογίσει έξοδο εργατικού δυναμικού 1% κάθε χρόνο. Ολικός πληθυσμός 10.000 κάτοικοι περίπου. Έξοδος 1% περίπου ετησίως, δηλαδή 100 κάτοικοι.

Οί υπό σταθεροποίηση δεξαμενές

Πρόκειται για περιοχές μέ υψηλή γεννητικότητα και χαμηλή θνησιμότητα, στίς οποίες η ετήσια αύξηση είναι 2 έως 2,5%, και όπου τό σύνολο της αύξήσεως αυτής απορροφάται από τή μετανάστευση μέ προορισμό τό έξωτερικό, και από τήν έξοδο των αγροτών πρός τίς πόλεις.

Πρόκειται γιά τήν επαρχία Έλασσόνοσ και τά ανατολικά τμήματα των επαρχιών Καλαμπάκας και Τρικάλων. Όσον άφορά τίς περιοχές, όπου δέν μπορεί κανείς να προβλέπει επέκταση τής άρδεύσεως, ή σημερινή κίνηση έξόδου άναγκαστικά θά συνεχισθεί. Στίς πεδινές περιοχές είναι δυνατόν ό περιορισμός των δικτών άρδεύσεως να έχει σαν άποτέλεσμα τό τέλος τής έξόδου, μέ τήν έντατικοποίηση των καλλιερειών. Άλλά ή πεδινή αυτή περιοχή πάσχει ήδη από πολύ ισχυρή πυκνότητα πληθυσμού (συχνά πάνω από 100 κατοίκους κατά μ²), και δέν φαίνεται δυνατό ή παραπάνω αύξηση του άγροτικού πληθυσμού. Επομένως, μπορεί να υπολογίσει κανείς σέ όλη τήν παραπάνω εύρεία περιφέρεια, έξοδο του πληθυσμού σέ ποσοστό τουλάχιστον 2% τό χρόνο.

Ο πληθυσμός τής παραπάνω ζώνης (έκτός από τίς πόλεις) κατά τό 1961 ήταν ό εξής:

Επαρχίες

Έλασσόνοσ	48.000
Καλαμπάκας (Άνατ. τμήμα)	27.000
Τρικάλων (Βόρειο τμήμα)	50.000
Καρδίτσης (Δυτικό τμήμα)	55.000
Σύνολο	180.000

Μέ αναλογία 2% ετησίως (άσθενής υπόθεση): ετήσιες διαθεσιμότητες εργατικού δυναμικού: 3.600 άτομα

Μέ αναλογία 3% ετησίως (ισχυρή υπόθεση): ετήσιες διαθεσιμότητες εργατικού δυναμικού: 5.400 άτομα

Δεξαμενές υπό ανάπτυξη

Τά Ρεβένια, λόφοι μεταξύ Λάρισας και Φαρσάλων, όπου ή πυκνότητα του πληθυσμού δέν είναι πολύ μεγάλη, όπου όμως ή οίκονομία, στηριζόμενη άποκλειστικά στήν καλλιέργεια δημητριακών, δέν μπορεί να γίνει έντατική λόγω έλλείψεως νερού γιά τήν άρδευση, και όπου άναγκαστικά λόγω τής χρήσεως μηχανικών μέσων υπάρχει ύποαπασχόληση, ό πληθυσμός πρέπει να έλαττωθεί. Τμήμα τής επαρχίας Φαρσάλων και ή περιοχή του Βελεστίνου στήν επαρχία του Βόλου βρίσκονται στήν ίδια κατάσταση. Ολικός πληθυσμός: 20.000 κάτοικοι περίπου. Διαθέσιμος: 1 έως 2% ετησίως, όηλ. 200 έως 400 κάτοικοι. Σύνολο διαθέσιμου πληθυσμού από τίς δεξαμενές: Άσθενής υπόθεση: 4.500 κάτοικοι. Ισχυρή υπόθεση: 6.500 κάτοικοι.

β) Τό υπόλοιπο των άγροτικών περιοχών

Οί υπόλοιπες άγροτικές περιοχές δέν αποτελούν άκριβώς δεξαμενές εργατικού δυναμικού, αλλά και άν ακόμη ό πληθυσμός εξακολουθήσει ν' αυξάνει σέ αυτές, θά συμβαίνει συχνά μέρος του φυσικού πλεονάσματος να προορίζεται γιά τή μετανάστευση, δηλαδή να κατευθύνεται πρός τίς πόλεις τής επαρχίας ή του υπόλοιπου τής Ελλάδος.

Τό υπόλοιπο του άγροτικού πληθυσμού τής Θεσσαλίας αντιπροσωπεύει 200.000 κατοίκους περίπου. Άν τό διαθέσιμο κατ' έτος εργατικό δυναμικό είναι τής τάξεως του 0,5%, θά έχουμε 1.000 κατοίκους: άν αυτές είναι 1%, θά έχουμε 2.000 κατοίκους κάθε χρόνο, οί όποιοι θα είναι πιθανόν να άναχωρήσουν.

Γενικό σύνολο

Τό γενικό σύνολο του κινητοποιήσιμου εργατικού δυναμικού είναι συνεπώς τής τάξεως των 5.500 ετησίως (άσθενής υπόθεση) μέχρι 8.500 ετησίως (ισχυρή υπόθεση).

Αυνατόητες άπορροφήσεως τίς όποιες έχει ή Θεσσαλία

Ή άστικός πληθυσμός της Θεσσαλίας είναι σήμερα της τάξεως τών 300.000 κατοίκων. Μέ βάση τά άποτελέσματα της περιόδου 1951-1961 μπορούμε νά δεχθούμε ότι ό πληθυσμός αυτός αύξάνεται κατά 2 έως 2,5% έτησίως, δηλαδή κατά μέσον όρο αύξηση ίσχυρότερη στη Λάρισα, λιγότερο ίσχυρή στό Βόλο, κατά 4.000 έως 5.000 άτομα. Τό τμήμα της φυσικής αύξήσεως είναι της τάξεως του 1%, δηλαδή τών 2.000 ατόμων, τό τμήμα της μεταναστεύσεως, από 1 έως 1,5%, δηλαδή τών 2.000 έως 3.000 ατόμων. Συνεπώς, άφού ή προσφορά άνέρχεται σέ 5.500 μέχρι 8.500 άτομα έτησίως, υπολείπονται, στην καλύτερη περίπτωση, 2.500 άτομα, στη χειρότερη, 6.500 άτομα τά όποια θά πρέπει νά ζητούν εργασία άλλοο κάθε χρόνο.

Σκοπός κάθε διευθετήσεως κατά περιοχές θά πρέπει νά είναι ή διατήρηση του πληθυσμού στον τόπο του, είτε με την έντατικοποίηση της γεωργίας, είτε με τη δημιουργία άπασχολήσεως στις πόλεις, τόσο στο δευτερογενή όσο και στον τριτογενή τομέα.

Η πρώτη λύση είναι εκείνη πού πρέπει νά προκύψει από την έκτέλεση έργων άρδεύσεως. Πρέπει όμως νά τονίσουμε ότι στις περισσότερες περιπτώσεις, τά έργα αυτά δέν θά εκτελεσθούν σέ ζώνη στην όποία ή άρδευση είναι άγνοηση, αλλά σέ ζώνη όπου αυτή εφαρμόζεται από άτομική πρωτοβουλία. Συνεπώς, ή βελτίωση θά είναι σχετική και δέν θ' άποτελεί άνατροπή. Έπομένως ή προσπάθεια θά πρέπει νά άπορα κυρίως τίς πόλεις.

III. μέρος δεύτερο: άστική τυπολογία

1. Ή όγκος του άστικού πληθυσμού

Ή πρώτος τύπος κατατάξεως τών πόλεων είναι εκείνος πού τίς κατατάσσει με βάση τό μέγεθος τους.

Είναι γνωστό ότι ή έλληνική στατιστική διακρίνει τόν πληθυσμό σέ άγροτικό (λιγότεροι από 2.000 κάτοικοι), ήμιαστικό (2.000 μέχρι 10.000), και άστικό.

Έτσι, υπάρχουν στη Θεσσαλία 5 πόλεις (άν υπολογίσουμε μαζί τό Βόλο και τη Νέα Ίωνία): ό Βόλος, ή Λάρισα, τά Τρίκαλα, ή Καρδίτσα και ό Τίρναβος.

Όσον άφορά τόν ήμιαστικό πληθυσμό, αυτός είναι συγκεντρωμένος σέ 36 κέντρα, τών οποίων ό πληθυσμός κυμαίνεται μεταξύ 2.000 και 10.000 κατοίκων.

Τό πρόβλημα είναι άν οι δύο αριθμοί τών 2.000 και 10.000 κάτοικοι άνταποκρίνονται σέ όρια άστικών κατηγοριών.

Κατά τη γνώμη μας, και νομίζουμε ότι θά τό άποδείξουμε, αυτό είναι άλήθεια ως προς τό όριο τών

2.000 κατοίκων, λιγότερο βέβαιο όμως ως προς τό όριο τών 10.000.

2. Δημογραφία διαφόρων πόλεων

1) Γεννητικότητα

Ή υπολόγισαμε τά ποσοστά γεννητικότητας και γονιμότητας για την περίοδο 1960-1962 (τρία χρόνια). Ή πίνακας δείχνει ότι οι πόλεις εμφανίζονται σχεδόν παντού με ποσοστό γεννητικότητας και πρό παντός με ποσοστό γονιμότητας άσθενέστερο. Συσχετίσαμε τόν αριθμό γεννήσεων κατά την περίοδο της υπό μελέτη τριετίας προς τόν αριθμό τών γυναικών τών ηλικίας 15 μέχρι 44 χρόνων κατά τό 1961. Ή τρόπος αυτός υπολογισμού του ποσοστού γονιμότητας έχει τό πλεονέκτημα νά έξουδετερώνη την επίπτωση της κατά ηλικία συνθέσεως του πληθυσμού. Θά διαπιστώσουμε ότι σέ μερικές περιπτώσεις (στους νομούς Μαγνησίας) οι πόλεις υπερτερούν ως προς τό ποσοστό γεννητικότητας, αλλά τό αντίστροφο ίσχυει ως προς τό ποσοστό της γονιμότητας. Τη μόνη εξαίρεση άποτελεί ή Λάρισα, όπου τά ποσοστά της γεννητικότητας και της γονιμότητας είναι σαφώς τά ίδια τόσο στην πόλη, όσο και στην ύπαιθρο.

Όσον άφορά την κατηγορία τών κομποπόλεων 2.000 μέχρι 10.000 κατοίκων, ή δημογραφική συμπεριφορά της εμφανίζεται πολύ έτερογενής: έπειδή στό νομό Τρικάλων τά Μεγάλα Καλύβια έχουν γεννητικότητα 14,3% ενώ τό Νεοχώρι έχει 23,5%, χρειάζόταν μελέτη περισσότερο έμπεριστατωμένη για την αντιμετώπιση του έρωτήματος.

Από τό 1962 ό αριθμός τών γεννήσεων αύξήθηκε σημαντικά στις κυριότερες πόλεις της Θεσσαλίας.

	Αριθμός γεννη- σεων 1960	Γεννη- τικό- τητα 1960 %	Αριθμός γεννη- σεων 1966	Έξέλιξη σέ ποσοστά %
Καρδίτσα	476	20,0	436	-8,4
Λάρισα	997	17,9	1.351	35,5
Βόλος	1.117	16,5	1.347	28,6
Τρίκαλα	563	20,1	587	4,6

Οι δύο πόλεις πού είχαν την πιο χαμηλή γεννητικότητα είναι εκείνες, στις όποιες ό αριθμός των γεννήσεων αύξήθηκε κατά τό μεγαλύτερο βαθμό. Δεδομένου ότι είναι δύσκολο νά δεχθούμε ότι ή γεννητικότητα αύξήθηκε πολύ (άν και αυτό δέν άποκλείεται λόγω του γεγονότος της συρροής τών νέων), μπορούμε νά συμπεράνουμε ότι στό Βόλο όπως και στη Λάρισα, ή αύξηση του αριθμού τών γεννήσεων είναι άνάλογη προς τό ποσοστό αύξήσεως του πληθυσμού. Στά Τρίκαλα και την Καρδίτσα, όπου ό αριθ-

μὸς τῶν γεννήσεων διατηρεῖται στὸ αὐτὸ ἐπίπεδο ἢ ἐλαττώνεται καὶ ὅπου τὸ ποσοστὸ τῆς γεννητικότη-
τας ἦταν ὑψηλότερο, μποροῦμε νὰ υποθέσουμε ὅτι ἡ
αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ ἱσοφαρίζει ἀκριβῶς τὴν
ἐλάττωση τοῦ ποσοστοῦ τῆς γεννητικότητας.

1960-1962	Ποσοστὸ γεννητι- κότητας ‰	Ποσοστὸ γονιμό- τητας ‰
Καρδίτσα (πόλη)	20,6	26,6
Ἀγροτικές περιοχές	22,3	28,2
Ἀγιά	15,3	19,9
Ἀγροτικές περιοχές	15,2	20,5
Ἐλασσών	18,5	24,6
Ἀγροτικές περιοχές	22,5	28,1
Λάρισα	17,5	22,9
Ἀγροτικές περιοχές	17,4	22,3
Τίρναβος	13,9	17,4
Ἀγροτικές περιοχές	18,8	24,8
Φάρσαλα	18,9	24,6
Ἀγροτικές περιοχές	18,7	24,1
Ἀλμυρὸς	15,8	19,9
Ἀγροτικές περιοχές	14,0	25,7
Βόλος	16,1	19,8
Ἀγροτικές περιοχές	15,5	21,2
Σκόπελος	12,7	18,8
Ἀγροτικές περιοχές	15,7	21,0
Καλαμπάκα	14,8	20,0
Ἀγροτικές περιοχές	24,8	31,6
Τρίκαλα	16,7	21,2
Ἀγροτικές περιοχές	22,1	27,5

2) Θνησιμότητα

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ποσοστὸ τῆς θνησιμότητας, εἶναι
ἀκόμη δυσκολότερο νὰ καταλήξει κανεὶς σὲ συμπε-
ράσματα. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ πρόοδος τῆς ἱατρικῆς
τείνει νὰ σταθεροποιήσει τὸ πρῶτο, ἐνῶ τὸ ποσοστὸ
τῆς γεννητικότητας μπορεῖ νὰ παραμείνει ἰσχυρὰ
διαφοροποιημένο ἐπὶ πολὺ περισσότερο χρόνο.

Οἱ διαφορὲς μεταξὺ ἀστικῆς καὶ ἀγροτικῆς θνη-
σιμότητας εἶναι μικρὲς στὴ Θεσσαλία. Δύο φαινό-
μενα ἀσκοῦν σχετικὴ ἐπίδραση: ὁ κατὰ κανόνα κα-
λύτερος ἱατρικὸς ἐξοπλισμὸς τῶν πόλεων καὶ ἡ εὐ-
νοϊκότερη διάρθρωση (structure) κατὰ ἡλικία: τὸ
τελευταῖο ὅμως αὐτὸ φαινόμενο δέν ἰσχύει παντοῦ.

Ἐπίσης οἱ πόλεις ἔχουν γενικά ποσοστὸ θνησι-
μότητας ἀσθενέστερο ἀπ' ὅ,τι στὴν ὑπαιθρο, ἐκτός

1960-1962	Ποσοστὸ θνησιμότητας ‰
Καρδίτσα (πόλη)	5,6
Ἀγροτικές περιοχές	5,6
Ἀγιά (πόλη)	8,0
Ἀγροτικές περιοχές	11,6
Ἐλασσών (πόλη)	4,2
Ἀγροτικές περιοχές	6,6
Λάρισα (πόλη)	6,7
Ἀγροτικές περιοχές	6,6
Τίρναβος (πόλη)	5,8
Ἀγροτικές περιοχές	7,3
Φάρσαλα	7,3
Ἀγροτικές περιοχές	5,9
Ἀλμυρὸς	8,9
Ἀγροτικές περιοχές	6,1
Βόλος	8,0
Ἀγροτικές περιοχές	9,5
Καλαμπάκα	4,5
Ἀγροτικές περιοχές	5,8
Τρίκαλα	6,6
Ἀγροτικές περιοχές	5,7

ἀπὸ δύο περιπτώσεις (τῶν Φαρσάλων καὶ τοῦ Ἀλ-
μυροῦ). Ἐν πάσῃ περιπτώσει, τὰ ποσοστά θνησιμό-
τητας εἶναι χαμηλότερα στὴ δυτικὴ Θεσσαλία, πρά-
γμα ποὺ ἀντικατοπτρίζει εὐνοϊκότερη κατὰ ἡλικία
διάρθρωση τόσο στὶς πόλεις ὅσο καὶ στὴν ὑπαιθρο:
Καρδίτσα 5,6‰, Βόλος 8,0‰.

Κατὰ τὰ ἄλλα, οἱ ἐλλείψεις τῶν καταχωρίσεων,
ἰδιαίτερα σημαντικὲς στὴ δυτικὴ Θεσσαλία, συντε-
λοῦν στὴν τεχνητὴ ἐλάττωση τοῦ ποσοστοῦ θνησι-
μότητας.

Δέν εἶναι εὐκόλο νὰ καταλήξει κανεὶς σὲ γενικὸ
συμπέρασμα ὡς πρὸς τὰ ποσοστά θνησιμότητας τῶν
μικρῶν πόλεων, γιατί εἶναι πάρα πολὺ ἀνόμοια.

3) Παιδικὴ θνησιμότητα

Ὅμολογοῦμε ὅτι μένουμε ἐκπληκτοὶ μπροστὰ
στοὺς ἀριθμοὺς παιδικῆς θνησιμότητας, τῆς Στατι-
στικῆς Ὑπηρεσίας.

Ἦδη ὡς πρὸς τὴν περίοδο 1959-1963, οἱ θεσσαλι-
κοὶ νομοὶ κατατάσσονται μεταξὺ ἐκείνων στοὺς
ὁποίους ἡ παιδικὴ θνησιμότητα εἶναι χαμηλότερη
ἀπ' ὅ,τι στὴν Καρδίτσα, ποὺ ἐρχεται προτελευταία
κατὰ σειρά σὲ σχέση πρὸς ὅλες τίς πόλεις τῆς Ἑλ-
λάδος. Πρὸ πολλοῦ ἔχουν σημειωθεῖ ἀνεπάρκειες
τοῦ τρόπου καταχωρίσεως τῶν γεννήσεων· αὐτὸ εἶ-
ναι φανερό στὸν παρακάτω πίνακα. Δέν βλέπουμε

Παιδική θνησιμότητα	1960	1966
Καρδίτσα (πόλη)	39‰	27‰
Άγροτικές περιοχές	26	17
Λάρισα	63	42
Άγροτικές περιοχές	28	29
Βόλος και Νέα Ίωνία	39	18
Άγροτικές περιοχές	25	18
Τρίκαλα	53	39
Άγροτικές περιοχές	27	16

κανένα λόγο που να δικαιολογεί μεγαλύτερη παιδική θνησιμότητα στις πόλεις παρά στην ύπαιθρο. Η πραγματικότητα πρέπει να είναι το αντίστροφο, αφού ο ιατρικός εξοπλισμός είναι καλύτερος στις πόλεις.

Στό σύνολό τους οι δημογραφικές πληροφορίες συμβάλλουν στο να διακρίνει κανείς κάπως κάθε πόλη, από τη γειτονική της ύπαιθρο (για τις 4 μεγάλες πόλεις, καθώς επίσης και για τον Τίρναβο). Κάθε πόλη έχει ασθενέστερη γεννητικότητα και ασθενέστερη γονιμότητα απ' ό,τι η ύπαιθρος που την περιβάλλει. Αυτό όμως είναι αλήθεια προκειμένου για τις μεγάλες πόλεις, οι οποίες και μόνο φαίνονται ότι έχουν αυτόνομη δημογραφική συμπεριφορά. Οι κάτω των 10.000 κατοίκων πόλεις δεν έχουν.

Η δεύτερη παρατήρηση είναι ότι οι αντιθέσεις μεταξύ της ανατολικής και δυτικής Θεσσαλίας (δηλαδή μεταξύ της Θεσσαλίας με εξελεγμένη δημογραφική συμπεριφορά και της περισσότερο καθυστερημένης) είναι ισχυρότερες απ' ό,τι οι αντιθέσεις μεταξύ πόλεως και υπαίθρου.

Κάθε πόλη παραμένει αντανάκλαση της υπαίθρου που την περιβάλλει, πράγμα το οποίο αποτελεί ένδειξη ότι καμιά πόλη στη Θεσσαλία δεν είναι άλλη-θινή μητρόπολη.

3. Οι πόλεις έναντι των πληθυσμιακών κινήσεων

Εσωτερικές κινήσεις

Οι πόλεις είναι το κέντρο πληθυσμιακών ανταλλαγών. Πρώτα-πρώτα είναι κέντρο έλξεως ως προς το γειτονικό μ' αυτές πληθυσμό ή ως προς περισσότερο απομακρυσμένους πληθυσμούς. Από την άποψη αυτή ενδιαφέρει να σημειωθούν τα εξής:

α) Η αναλογία των δημοτών άλλων κοινοτήτων που κατοικούν στις διάφορες θεσσαλικές πόλεις κατά το 1961 (δέν πρόκειται δηλαδή μόνο για καταγόμενους από τη Θεσσαλία αλλά και από άλλες πόλεις).

Μεταξύ των 4 μεγάλων πόλεων της Θεσσαλίας, η Λάρισα έρχεται σαφώς πρώτη ως προς την αναλογία των ξένων με 43,8%, κατόπιν έρχονται (στο ίδιο επίπεδο) η Καρδίτσα (31%) και τα Τρίκαλα (36,2%) και

Απογραφή του 1961

Πόλεις	Ποσοστό ξένων
Καρδίτσα	31,0%
Μουζάκι	28,0%
Σοφάδες	12,0%
Παλαμάς	4,4%
Άγιά	29,4%
Έλασσών	43,5%
Λάρισα	43,8%
Τίρναβος	33,9%
Άμπελόν	16,0%
Φάρσαλα	29,7%
Άλμυρός	20,7%
Μεϊζων Βόλος	26,0%
Άγιος Γεώργιος Ίωλκου	75,0%
Βελεστίνον	18,1%
Καλαμπάκα	36,2%
Τρίκαλα	36,2%
Φαρκαδών	16,0%

τελευταίος ο Βόλος με 26%, δηλαδή με σαφώς μικρότερη αναλογία. Η μειονεκτικότητα αυτή του Βόλου εξηγείται εν μέρει από την έλλειψη χώρου: ο δήμος Βόλου και σε μικρότερο βαθμό ο δήμος Νέας Ίωνίας έχουν σχετικά περιορισμένη επιφάνεια και η επέκταση της συσσωρεύσεως γίνεται στις γειτονικές κοινότητες των περιχώρων. Το καλύτερο παράδειγμα είναι του Άγιου Γεωργίου Ίωλκου, όπου η αναλογία των ξένων στην κοινότητα φθάνει τα 75%. Η Άγιά (38,3% ξένων) εδνοείται από μία συρροή της ίδιας μορφής. Εάν συνυπολογίσουμε όμως αυτές τις γειτονικές κοινότητες, η αναλογία των ξένων στον Μεϊζων Βόλο δέν φθάνει σε ποσοστό πάνω από 28%, πράγμα που σημαίνει ότι η δύναμή του έλξεως είναι σχετικά ασθενέστερη.

Οι πόλεις των οποίων ο πληθυσμός κυμαίνεται από 5.000 μέχρι 11.000 κατοίκους (διαλέγουμε τον αριθμό αυτό για να περιλάβουμε και τον Τίρναβο) έχουν κι αυτές ισχυρή αναλογία ξένων. Η Έλασσών έρχεται στην πρώτη σειρά με 43,5% δημότες άλλων κοινοτήτων, αναλογία που αντικατοπτρίζει τη δύναμή της έλξεως στις κοινότητες της επαρχίας της. Επίσης, ο Τίρναβος φιλοξενεί 33,1% ξένων, η Καλαμπάκα 36,2%. Ύστερα έρχονται τα Φάρσαλα (29,7%) και ο Άλμυρός. Αντίθετα, ο Παλαμάς (4,4%) έχει πολύ μικρή αναλογία ξένων, πράγμα που μάς κάνει να υποθέσουμε πολύ περιορισμένη δύναμη έλξεως.

Μεταξύ των κομποπόλεων, των οποίων ο πληθυσμός κυμαίνεται από 2.000 μέχρι 5.000 κατοίκους, η αναλογία των ξένων ποικίλλει κατά πολύ. Είναι σχετικά ισχυρή (άνωτερη από 10%) σ' εκείνες που είναι κέντρα έλξεως και όταν ακόμη ο πληθυσμός τους είναι μικρός. Τέτοια είναι η περίπτωση του Μουζακίου (28%), που είναι κάπως ιδιόαιστα, γιατί σ' αυτό έχουν απογραφεί πολλοί όρεσίβιοι, που είχαν έλθει την ημέρα της απογραφής για την εβδομαδιαία αγορά, των Σοφάδων (12%), του Σικουρίου

(15,6%), του Άμπελων (16%), των Γόνων (15,5%), της Ζαγοράς (13,1%), του Βελεστίνου (18,1%), της Νέας Άγχιάλου (16,4%), του Φαρκαδώνος (16%).

Σε μερικές περιπτώσεις όμως, ή αναλογία των ξένων αυξήθηκε από έναν άριθμό βοσκών που ζούν στην πεδιάδα μόνο τό χειμώνα. Τέτοια είναι ή περίπτωση του Τιρνάβου, των Γόνων και του Φαρκαδώνος, του Βελεστίνου και του Ζάρκου.

Τελικά, πρέπει νά σημειώσουμε ότι μερικές κομπολίες, που ό πληθυσμός τους δέν φθάνει τίς 2.000 κατοίκους, παίζουν παρ' όλα αυτά τό ρόλο μικρών κέντρων: τέτοια είναι ή περίπτωση του δήμου Πύλης (17,1% ξένων) και της κοινότητας Λεονταρίου (33% ξένων).

β) *Η αναλογία αυτών που γεννήθηκαν σέ άλλη κοινότητα μεταξύ των άρχων οικογενειών δημοτών της πόλεως. Καί ή αναλογία αυτή είναι επίσης άποκαλυπτική.*

Μεγάλες πόλεις	Αναλογία δημοτών που γεννήθηκαν έξω από την πόλη	Αναλογία δημοτών	Μέσος όρος A+B
			2
Καρδίτσα	42,9%	31%	36,9%
Λάρισα	71,2%	43,8%	57,5%
Βόλος	68,5%	26	47
Τρίκαλα	40,3	36,2	38,1
Τιρνάβος	32,4	33,1	32,5
<i>Πόλεις 2.000-10.000 κατοίκων</i>			
Μουζάκι	26,3%	28%	27%
Σοφάδες	30,2	18,0	23,2
Καλαμπάκα	31,5	36,0	33,5
Πύλη	15,9	17,1	16
Έλασσών	53,7	43,5	48,5
Φάρσαλα	45,1	29,7	37
Άγιά	29,4	29,4	29
Άλμυρός	21,5	20,7	21
Συκούριον	36,5	15,6	26
Γόνι	24,3	15,5	20
Άμπελών	47,3	16	31,5
Βελεστίνον	37	18,1	27,5
Παλαμάς	6,8	4,4	5,5
Φαρκαδών	29,7	16	22,5

Βλέπουμε ότι ή αναλογία αυτή συμφωνεί μέ την αναλογία των μή δημοτών. Έπιτρέπει νά καθορίσουμε κάποια ιεραρχία των πόλεων, όταν βρούμε τό μέσο όρο, καί δίνει μία καλή ιδέα για τη δυναμικότητα των διαφόρων πόλεων.

Πράγματι, εάν εξετάσουμε την κατηγορία των πόλεων στίς όποιες τό ποσοστό υπερβαίνει τό 35%, έχουμε τίς 4 μεγάλες πόλεις καί επί πλέον την Έλασσόνα καί τά Φάρσαλα, που είναι οί δύο μέσης σπουδαιότητας πόλεις των όποιων ή έλξη είναι ισχυρότατη.

Ακολουθούν οί πόλεις των όποιων τό ποσοστό κυμαίνεται από 30 έως 35%: ό Τίρναβος, ή Καλαμπάκα καί ό Άμπελών. Άπ' αυτές δύο είναι πρωτεύουσες επαρχίας καί μία πόλη, ή όποια προσελκύει άγρότες που προέρχονται από εύρεια περιοχή. Οί περισσότερες από τίς άλλες μικρές πόλεις έχουν ποσοστό κυμαινόμενο μεταξύ 20 καί 30%.

Η εξαίρεση του Παλαμά είναι ενδιαφέρουσα: ό Παλαμάς, άν και είναι μία πολύ μεγάλη άγροτική κομπολή (μέ 7.000 κατοίκους σήμερα), εν τούτοις δέν άσκει καμιά έλξη στή γύρω του περιοχή.

γ) *Η αναλογία άρχων οικογενειών καί άτομων που γεννήθηκαν έξω από τη Θεσσαλία, έγγεγραμμένων στό Δημολόγιο. Η αναλογία αυτή μής φαίνεται ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα για τον καθορισμό των πόλεων, των όποιων ή άκτινοβολία υπερβαίνει τό αυστηρά τοπικό πλαίσιο:*

Μεταξύ των 4 μεγάλων πόλεων, τό αποτέλεσμα είναι τό έξης:

Λάρισα	36,1% (από τους όποιους 12,1% πρόσφυγες)
Βόλος	32,6% (από τους όποιους 17,6% πρόσφυγες)
Τρίκαλα	13,8% (από τους όποιους 2,2% πρόσφυγες)
Καρδίτσα	9,1% (από τους όποιους 0,8% πρόσφυγες)

Εάν εξαίρεσουμε τους πρόσφυγες, οί όποιοι είναι μάλλον ή έκδήλωση ενός μοναδικού ιστορικού γεγονότος καί όχι κάποιας ιδιαίτερης επιδράσεως, έχουμε τό έξης αποτέλεσμα:

Λάρισα	24%
Βόλος	15%
Τρίκαλα	12,6%
Καρδίτσα	8,3%

Η κατάταξη των διαφόρων αυτών πόλεων μεταξύ τους είναι άντανάκλαση του δυναμισμού τους.

Η κατάταξη είναι δυσκολώτερο νά έρμηνευθεί ως προς τίς μικρότερες πόλεις.

Τίρναβος	25,2%
Έλασσών	26,9%
Φάρσαλα	12,5%
Άλμυρός	16,0% (πρόσφυγες 8,7%)
Άγιά	8,5%
Καλαμπάκα	12,5%

Πράγματι, στίς μικρές πόλεις, μεγάλο μέρος του πληθυσμού (του Τίρναβου, της Έλασσόνας, των Φαρσάλων) άποτελείται από νομάδες βοσκούς εγκατασταθέντες μόνιμα, που γεννήθηκαν στή Μακεδονία καί που όμως κατά παράδοση έρχόντουσαν νά διαχειμιάσουν στή Θεσσαλία. Αυτό άποτελεί νέα άπόδειξη του έτερογενούς των μικρών πόλεων.

Αντίθετα, στίς πόλεις μέ μικρότερη σπουδαιότητα ό πίνακας βρίσκει ξανά τη λογική του: ή αναλογία έκείνων που γεννήθηκαν έξω από τη Θεσσαλία είναι ιδιαίτερα χαμηλή.

Παλαμάς	0,9%
Μουζάκι	4,1%
Σοφάδες	6,4%

δ) Οι πόλεις σάν τόποι έκκινήσεως

— Έσωτερικές μεταναστεύσεις

Γνωρίζουμε τις έσωτερικές μετακινήσεις του πληθυσμού στο έσωτερικό της Θεσσαλίας διά μέσου της μελέτης των δημοτολογίων των πόλεων. Γνωρίζουμε επίσης τις μετακινήσεις από την υπαιθρο προς τις πόλεις καί από τις πόλεις προς τις πόλεις. Αντίθετα, δέν γνωρίζουμε τις μετακινήσεις μεταξύ άγροτικών ζωνών. Αυτές όμως πρέπει νά είναι πολύ λιγότερο σημαντικές. Μπορούμε νά έχουμε μία ιδέα γιά τις διαστικές (interurbains) ανταλλαγές από τό σύνολο των δημοτών άρχηγών οικογένειας μιάς πόλεως, τούς όποιους βρίσκουμε σέ άλλες πόλεις της Θεσσαλίας, συγκρίνοντας προς τό σύνολο του άριθμού των άρχηγών οικογενειών της πόλεως.

Άριθμός άρχηγών οικογενειών πού μετανάστευσαν, σέ σύγκριση μέ τόν άριθμό των άρχηγών οικογενειών της πόλεως

Καρδίτσα	15,9%
Λάρισα	5,4%
Βόλος	3,8%
Τρίκαλα	21,9%

Παρατηρούμε ότι οί πόλεις Τρικάλων καί Καρδίτσας προμηθεύουν μεγάλο άριθμό μεταναστών, έν αντίθεσει προς τό Βόλο καί τή Λάρισα.

Τίρναβος	69,1%
Άγιά	82,8%
Έλασσών	9,8%
Φάρσαλα	35,6%
Άλμυρός	38,9%
Καλαμπάκα	22,8%

Οί πρωτεύουσες επαρχιών παρουσιάζουν καταστάσεις πού διαφέρουν πολύ μεταξύ τους ανάλογα μέ τό άν βρίσκονται κοντά σέ μία μεγάλη πόλη (Τίρναβος, Άγιά) ή είναι άπομακρυσμένες καί άνεξάρτητες (Έλασσών). Αυτό μās έπιβεβαιώνει τό γεγονός ότι ή ομάδα των πόλεων πού έχουν 2.000-10.000 κατοίκους δέν είναι άπόλυτα όμοιογενής. Ό Τίρναβος, άν καί έχει πάνω από 10.000 κατοίκους, παρουσιάζει κατάσταση μικρής πόλεως. Έννοείται ότι ή μελέτη αυτή δέν λαμβάνει υπ' όψη τόν πολύ σημαντικό άριθμό έκείνων πού κατ'άγονται από διάφορες πόλεις της Θεσσαλίας καί πού μεταναστεύουν στήν Άθήνα. Γιά νά έξακριβωθεί αυτό θά έπρεπε νά γίνει ειδική μελέτη, πού θά μπορεί νά συγκριθεί μ' έκείνη πού έγινε γιά τή σύνταξη του *Οικονομικού καί Κοινωνικού Άτλαντος της Έλλάδος*.

— Μετανάστευση προς τό έξωτερικό

Άναφέραμε ήδη τόν άριθμό των διαβατηρίων πού έκδόθηκαν από τό 1961 μέχρι τό 1969, γιά τόν όλικό πληθυσμό.

Κατανομή των διαβατηρίων μέ βάση τόν τόπο γεννήσεως

Καρδίτσα	3,07%
Λάρισα	3,15%
Βόλος	5,25%
Τρίκαλα	5,04%
Τίρναβος	1,91%
Άγιά	2,15%
Έλασσών	6,00%
Φάρσαλα	1,00%
Άλμυρός	2,84%

Μεταξύ των μεγάλων πόλεων στίς όποιες τό ποσοστό είναι στο σύνολο χαμηλό, διακρίνεται ό Βόλος μέ ένα αρκετά ύψηλό ποσοστό μεταναστών, χαρακτηριστικό βιομηχανικής πόλεως πού αντιμετώπιζει προβλήματα επαγγελματικής άπασχολήσεως των πολιτών της. Τά Τρίκαλα προμηθεύουν επίσης σημαντικό άριθμό μεταναστών.

Ανάμεσα στίς πρωτεύουσες επαρχιών, ή κατάσταση είναι λιγότερο σαφής. Φαίνεται δηλαδή ότι είναι αντίθετη προς έκείνη την όποια παρουσιάζουν οί μεταναστεύσεις του έσωτερικού: μία πόλη όπως ό Τίρναβος στέλνει πολλούς μετανάστες σέ άλλες πόλεις της Θεσσαλίας—πρό πάντων στή Λάρισα—καί πολύ λίγους στο έξωτερικό. Αυτό έπιβεβαιώνεται στήν περίπτωση των μικρών κέντρων: ό Ζάρκος στέλνει πολλούς μετανάστες στή Λάρισα, λίγους στο έξωτερικό, ένω τό Νεοχώρι κάνει τό αντίθετο. Καί ως προς αυτό ή ομάδα των μικρών πόλεων εμφανίζεται πολύ λίγο όμοιογενής.

— Ρόλος των πόλεων ως διυλιστηρίων πρό της πρόσ τό έξωτερικό μεταναστεύσεως

Ός προς τρεις από τούς τέσσερις νομούς της Θεσσαλίας γνωρίζουμε ταυτόχρονα τόν άριθμό των διαβατηρίων πού έκδόθηκαν σέ σχέση μέ τόν τόπο κατοικίας καί τόν τόπο γεννήσεως (του μετανάστη). (Δέν έχουμε τά άποτελέσματα ως προς τό νομό Τρικάλων.)

Η διαφορά μεταξύ των δύο έπιτρέπει νά κρίνουμε περί της αναλογίας των μεταναστών, ως προς τούς όποιους ή διανομή σέ μία πόλη είναι προσωρινή.

Τό ποσοστό πού δείχνει ό πίνακας της επόμενης σελίδας μās φαίνεται αρκετά χαρακτηριστικό. Φέρνει σέ ίσχυρή αντίθεση τή Λάρισα μέ τό Βόλο. Άλλά ή διαφορά προέρχεται κατά τή γνώμη μας πρό πάντων από τή σύνθεση αυτή του πληθυσμού του Βόλου καί της Λάρισας. Αυτή έπιβεβαιώνει τά προηγούμενα άποτελέσματα καί δέν παρχει νέα.

A	B	$\frac{A}{B \times 100}$
Αριθμός διαβατηρίων που χορηγήθηκαν σε όσους γεννήθηκαν από το 1965-1968, στις πόλεις	Αριθμός διαβατηρίων που χορηγήθηκαν σε όσους κατοικοῦν από το 1965-1968, στις πόλεις	
Καρδίτσα 378	487	77%
Λάρισα 215	1.124	19.1%
Βόλος 1.578	2.224	70%
Έλασσών 113	284	39%
Τίρναβος 41	138	29%
Άγιά 21	38	55%
Φάρσαλα 17	64	26%
Άλμυρός 117	119	99%

(1) Κατάταξη των κέντρων με βάση τις ζώνες στρατολογίας του πληθυσμού

Στὴν εἰσαγωγή μας διατυπώσαμε τὶς ἐπιφυλάξεις τὶς ὁποῖες εἶχαμε οἱ ἴδιοι γιὰ τὴ μέθοδό μας ἐργασίας, πού ἀφορᾶ στὶς ζώνες ἐπιρροῆς τῶν πόλεων. Δὲν θὰ ἐπανεέλθουμε σ' αὐτό.

Ἐκταση τῆς ζώνης ἐπιρροῆς κάθε πόλεως μᾶς φαίνεται ἐν τούτοις ἐνδιαφέρον μέσον γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς σπουδαιότητος κάθε μιᾶς ἀπ'αὐτές, καθὼς καὶ τοῦ δυναμισμοῦ τῆς.

(α) Οἱ τέσσερις μεγάλες πόλεις

Οἱ τέσσερις πρωτεύουσες νομοῦ εἶναι οἱ μόνες πού ἔχουν ζώνη ἐπιρροῆς ἄρκετά ἐκτεταμένη, πού καλύπτει σχεδὸν τὸ σύνολο τοῦ νομοῦ πού βρῖσκεται ὑπὸ τὴν ἐπικράτειά τους.

Ἀλλὰ πέρα ἀπὸ τὴν ὁμοιότητα αὐτή, οἱ τέσσερις πρωτεύουσες ἀπαιτοῦν δύο σύνολα. Οἱ δύο πρωτεύουσες τῆς Ἀνατολικῆς Θεσσαλίας, ἡ Λάρισα καὶ ὁ Βόλος, εἶναι ἐκεῖνες πού ἔχουν σαφῶς τὴν πιὸ ἐκτεταμένη ζώνη στρατολογίας καὶ ἀνταγωνίζονται τὶς δύο πρωτεύουσες τῆς Δυτικῆς Θεσσαλίας στὴν ἴδια τους διοικητικὴ περιφέρεια.

Ἡ ζώνη ἐλῆξεως τοῦ Βόλου μπορεῖ νὰ διαιρεθεῖ σὲ δύο περιοχές, στὶς ὁποῖες ἡ ἐπιρροή τῆς πόλεως γίνεται αἰσθητὴ κατὰ ἀνόμοιο τρόπο. Ἀφ' ἐνός μία ζώνη ἰσχυρῆς ἐπιρροῆς ἀπὸ τὴν ὁποία κάθε χωριὸ προμηθεύει στὴν πόλη περισσότερους ἀπὸ 50 ἀρχηγούς οἰκογένειας· ἡ ζώνη αὐτὴ περιλαμβάνει τὸ ἀρχιεπίσκοπος τῶν Βορείων Σποράδων, τὸ σύνολο τῆς ἐπαρχίας Βόλου, τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς ἐπαρχίας Ἀλμυροῦ, καὶ ἐπεκτείνεται μάλιστα ἐλαφρῶς καὶ μέσα στὸ νομό Λαρίσης. Ἀφ' ἑτέρου, μία ζώνη ἀσθενοῦς ἐπιρροῆς ἀπὸ τὴν ὁποία κάθε χωριὸ προμηθεύει στὴν πόλη 10 ἕως 50 ἀρχηγούς οἰκογένειας. Ἡ ζώνη αὐτὴ περιλαμβάνει δολόκληρη τὴν ἐπαρχία

Φαρσάλων καὶ δύο ἐκτεταμένες περιοχές τοῦ νομοῦ Καρδίτσας γύρω ἀπ' τοὺς Σοφάδες καὶ μέσα στὰ ἄγραφα. Ἐπὶ πλεον, στὴ ζώνη αὐτὴ προστίθενται μερικὲς ἀπομονωμένες κηλίδες στὴν Ὀσσα καὶ τὸν Κάτω Ὀλύμπο, καὶ μέσα στὰ Βλαχοχώρια.

Βασίζόμενοι σὲ ὅλ' αὐτά, καταλήγουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐπαρχία Φαρσάλων ἐξηρτάτο περισσότερο ἀπὸ τὸ Βόλο παρά ἀπὸ τὴ Λάρισα, μολονότι διοικητικὰ ἡ ἐπαρχία αὐτὴ ὑπάγεται στὴν τελευταία αὐτὴ πόλη, οἱ δὲ δδικές συγκοινωνίες μεταξύ Φαρσάλων καὶ Βόλου εἶναι πολὺ δυσχερεῖς. Στὴν ἔλξη ὅμως αὐτὴ πρέπει προφανῶς νὰ δοῦμε τὴν ἐπιρροή τοῦ παλίου σιδηροδρόμου στενῆς γραμμῆς ὁ ὁποῖος ἀπορροφᾷ, μὲ κατεῦθυνση πρὸς τὸ Βόλο, μέρος τοῦ ἐμπορίου τῶν Φαρσάλων καὶ τῆς Δυτικῆς Θεσσαλίας.

Ἡ περίπτωση τῶν Ἀγρῶων εἶναι περισσότερο ἰδιάζουσα: αὐτὴ εἶναι ἀπ' ὅλη τὴ Θεσσαλία ἡ περιοχὴ ἡ πιὸ κατανεμημένη μεταξὺ τῆς ἀνταγωνιστικῆς ἐπιρροῆς τῶν τεσσάρων κυριότερων θεσσαλικῶν πόλεων. Ἀποτελεῖ κατ' ἐξοχὴν τυπικὴ περιοχὴ ἀγροτικῆς ἐξόδου καὶ προμηθευὲς ἀνθρώπους σὲ ὅλα τὰ κέντρα, καὶ ἰδιαίτερα στὸ Βόλο.

Ὁ Βόλος στρατολογεῖ ἐπίσης ἓνα μέρος τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ τοῦ ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα (ἀν ἐξαίρετους 17,6% πρόσφυγες), ἥτοι 15% τοῦ συνόλου. Οἱ περιοχές πού προμηθεύουν τοὺς μετανάστες εἶναι ἡ Μακεδονία, ἡ Ἑββοία, τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, ἡ Φθιώτις καὶ ἡ Πελοπόννησος.

Αὐτὲς τὶς ζώνες ἐπιρροῆς, τὶς ὁποῖες καθορίσαμε παραπάνω, τὶς βρήκαμε στὸ δημολογιο. Ἐχομε ἐπίσης τοὺς τόπους καταγωγῆς τῶν ἐγγεγραμμένων στὸ ΙΚΑ τοῦ Βόλου νεογέννητων ἀπὸ τὸ 1965-1968. Ἡ κατανομή τους μᾶς δίνει μιὰ ὀνη λιγότερο ἱστορικὴ καὶ περισσότερη σύγχρονη τὶς πιὸ πρόσφατες μετακινήσεις πληθυσμοῦ. Ἀλλὰ παρ' ὅλα αὐτά, ἡ εἰκόνα πού δίνεται εἶναι μερικὴ, γιὰτὶ δὲν ἔχουν ὑπαχθεῖ στὸ ΙΚΑ ὅλα τὰ ἐπαγγέλματα, ὅπως οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι, οἱ ὑπάλληλοι τῆς ΔΕΗ (Δημοσίας Ἐπιχειρήσεως Ἠλεκτρισμοῦ). Ἡ ἔλξη πού ἀποκαλύπτεται ἐδῶ εἶναι ἐπομένως ἄλλαν αὐτὴ πού ἀσκεῖται πάνω στὸ μὴ εἰδικευμένο ἐργατικὸ δυναμικό.

Οἱ δύο καταγωγῆς τῶν νεοεγγεγραμμένων στὸ ΙΚΑ δίνουν συμπληρωματικὴ εἰκόνα γιὰ τὶς ζώνες ἐλῆξεως τῶν διαφόρων πόλεων. Πρόκειται γιὰ τοὺς νεοεγγεγραμμένους ἀπὸ τὸ 1965 μέχρι τὸ 1968, καὶ ἡ καταγωγὴ τους ἀντικατοπτρίζει τὶς πιὸ πρόσφατες μετακινήσεις πληθυσμοῦ. Ἀλλὰ παρ' ὅλα αὐτά, ἡ εἰκόνα πού δίνεται εἶναι μερικὴ, γιὰτὶ δὲν ἔχουν ὑπαχθεῖ στὸ ΙΚΑ ὅλα τὰ ἐπαγγέλματα, ὅπως οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι, οἱ ὑπάλληλοι τῆς ΔΕΗ (Δημοσίας Ἐπιχειρήσεως Ἠλεκτρισμοῦ). Ἡ ἔλξη πού ἀποκαλύπτεται ἐδῶ εἶναι ἐπομένως ἄλλαν αὐτὴ πού ἀσκεῖται πάνω στὸ μὴ εἰδικευμένο ἐργατικὸ δυναμικό.

Ὡς πρὸς τὶς περιοχές προελεύσεως ἡ αὐξηση παρατηρήθηκε ἐπίσης στὴν ἐπαρχία Ἑλασσόνος καὶ τὴν ἐπαρχία Φαρσάλων, καθὼς καὶ σὲ μερικὲς βόρειες κοινότητες, οὕτως ὥστε ἡ Λάρισα νὰ ὑπερ-

βαίνει και τό Βόλο. Στή Δυτική Θεσσαλία, ή έπιρροή τής Λάρισας έπεκτείνεται ευρέως στους νομούς Καρδίτσας και Τρικάλων, ιδιαίτερα στά 'Αντιχάσια, τίς περιοχές Φαρκαδώνος, Παλαμᾶ, άκόμη και τών Σοφάδων και τής Καρδίτσας, στίς όποίες ή σπουδαιότητα τής έπιρροής του Βόλου ίσοφαρίζεται πιά άπό τήν έπιρροή τής Λάρισας.

Ό Βόλος άσκει σημαντική έλλξη, είναι όμως φανερό ότι ή δύναμη τής πόλεως γίνεται πολύ λιγότερο αίσθητή στήν κεντρική Θεσσαλία: Ή ευρεία ζώνη, πού εξαρτάται άπό τό Βόλο, τά Φάρσαλα και τήν Καρδίτσα, τείνει νά περιορισθεί και νά κατακερματισθεί.

Τό παραπάνω φαινόμενο είναι αντίθετο άπό κείνο πού παρατηρείται στή Λάρισα και του όποιου εκδήλωση άποτελεί ή διαφορά του γεωγραφικού δυναμισμού τών δύο πόλεων.

Όσον άφορά τίς δύο πρωτεύουσες τής Δυτικής Θεσσαλίας, ή περιοχή έλέγχως τους παραμένει όπως και πρῶτα περισσότερο περιορισμένη.

Ή περιοχή έλέγχως τών Τρικάλων, κατά τό ΙΚΑ, εκτείνεται φανερά σέ όλο τό νομό, αλλά βρίσκεται σέ άνταγωνισμό πρὸς τή Λάρισα στο άκρότατο άνατολικό του μέρους (περιοχή Ζάρκου), τό όποιο είναι κοντά στήν τελευταία αὐτή πόλη και στά βορειοανατολικά τών 'Αντιχασίων. Ή έπιρροή τών Τρικάλων άσκειται σέ βαθμό σχετικά περιορισμένο σέ όλο τό βορειο τμήμα τής επαρχίας Καλαμπάκας. 'Αντίθετα, έπεκτείνεται κάπως στο νομό Καρδίτσας, στήν περιοχή Μουζακίου και στο βορειο τμήμα τών 'Αγράφων.

Ή Καρδίτσα δέν καλύπτει τή ζώνη τής διοικητικής άρμοδιότητάς της. Πρὸς τήν πλευρά τών 'Αγράφων τήν άνταγωνίζεται ό Βόλος, και στο άνατολικό τμήμα του νομού οί δύο τελευταίες αὐτές πόλεις ύπερισχούν πολύ. Στήν Καρδίτσα υπολείπεται μία ζώνη σχετικά στενή εκτεινόμενη, είναι άλγθθεια, και έξω άπό τή Θεσσαλία, στά βόρεια του νομού Εδρυτανίας.

Φαίνεται ότι στή Δυτική Θεσσαλία ή έπιρροή τών Τρικάλων διατηρείται, άποκλείεται όμως ή έπιρροή τής Καρδίτσας νά βρίσκειται σέ σχετική μείωση. Ή Καρδίτσα είναι άναμφισβήτητα μία άπό τίς τέσσερις πρωτεύουσες τής Θεσσαλίας, πού έχει άτελέστερο γενικό έξοπλισμό.

(β) Οί πρωτεύουσες επαρχίας

Οί πρωτεύουσες επαρχίας δέν έχουν γενική διοικητική άρμοδιότητα, όπως οί πρωτεύουσες νομού. Μέ άλλα λόγια, δέν ύπάρχει ήγήτης στήν επαρχία μέ άρμοδιότητες άντιστοιχείς πρὸς τίς άρμοδιότητες του Νομάρχη γιά τό νομό. Ή διοικητική άρμοδιότητα μιάς πρωτεύουσας επαρχίας δέν είναι έπομένως τής ίδιας τάξεως σέ σχέση μέ τή διοικητική άρμοδιότητα τής πρωτεύουσας του νομού.

Ή ζώνη στρατολογίας έργατικού δυναμικού ως πρὸς τίς πρωτεύουσες επαρχιών παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία. Μερικές άπ' αὐτές έχουν ευρεία ζώνη έπιρροής, πού άνταποκρίνεται πρὸς τή ζώνη τής διοικητικής άρμοδιότητάς τους. Τέτοια είναι ή περίπτωση τών Φαρσάλων και του 'Αλμυρού. 'Άλλες άσκούν στήν επαρχία τους περιορισμένη έπιρροή, όπως ή Καλαμπάκα ή άκόμη ή 'Ελασσών, ή όποία μοιράζεται μέ τόν Τίρναβο τό νότιο τμήμα τής επαρχίας της. 'Εξ άλλου, πρέπει νά παρατηρήσουμε ότι ή έπιρροή τών πρωτευουσών επαρχίας ποτέ δέν είναι άποκλειστική. Πάνω κι άπ' αὐτήν, ύπάρχει ή έπιρροή τών μεγάλων πόλεων, οί όποιες άνταγωνίζονται τίς μικρότερες, μερικές φορές νικηφόρα.

Άπό τήν έρευνα πού διεξαγάγαμε μέ τό σύστημα του ΙΚΑ σχετικά μέ όρισμένες μικρές πόλεις, διαπιστώνουμε ότι στήν περίπτωση τών Φαρσάλων ή του 'Αλμυρού π.χ. ύπάρχει σύμπτωση μεταξύ τής ζώνης έπιρροής, όπως αὐτή καθορίζεται μέ βάση τά δεδομένα του δημοτολογίου. Στήν περίπτωση τής Καλαμπάκας, ή σημαντική έκταση τής ζώνης έπιρροής ή όποία καθορίζεται μέ βάση τά δεδομένα του ΙΚΑ, όφείλεται στο γεγονός ότι σ' αὐτήν περιλαμβάνονται όχι μόνο οί άσφαλισμένοι, πού μένουν πράγματι στήν Καλαμπάκα, αλλά και οί ύλοτόμοι (forestains), πού εργάζονται στήν όροσειρά τής Πίνδου.

(γ) Τά κεφαλοχώρια

'Αποκαλοῦμε έδῶ κεφαλοχώρια όλα τά χωριά πού ό πληθυσμός τους άνέρχεται άπό 2.000 μέχρι 7.000 κατοίκους και τά όποια δέν άποτελούν βέβαια επαρχιακά κέντρα (είναι πρωτεύουσες επαρχίας), άσκούν όμως όρισμένη έπιρροή στή γειτονική ύπαιθρο. Δέν μελετήσαμε τό δημοτολόγιο όλων αὐτῶν τών χωριών, αλλά τών περισσότερων άπ' αὐτά. Ή ζώνη έλέγχως τους είναι πολύ περισσότερο περιορισμένη. Ή μόνη εξαίρεση είναι του μεγάλου χωριού 'Αμπελών κοντά στον Τίρναβο, του όποιου ή ποιότητα τών έδαφῶν και ή πρόσδος τών ειδικῶν καλλιεργειῶν (άμπέλια, όπωροφόρα δένδρα) προσέέκυσαν και εξακολουθοῦν νά προσέέκουν σημαντικοό αριθμό όρεσιβίου πληθυσμού. Ή ζώνη έλέγχως του δέν είναι κατώτερη ούτε άπό τόν Τίρναβο, παρά τό μικρότερο πληθυσμό του και τόν πολύ λιγότερο άνεπτυγμένο διοικητικό έξοπλισμό του.

'Εξ άλλου, στο νομό Καρδίτσας, πού έχει μία μόνο επαρχία, δύο μόνο κέντρα, οί Σοφάδες και τό Μουζάκι, έχουν λίγο-πολύ άπό διοικητική άποψη τή θέση πρωτευουσών επαρχίας. Αυτό έχει σάν συνέπεια τή σχετικά εκτεταμένη ζώνη άντλήσεως έργατικού δυναμικού. 'Αντίθετα, τά μικρότερα κεφαλοχώρια έχουν σχετικά περιορισμένη ζώνη έλέγχως πού άποτελείται άπό μερικά χωριά. Τέτοια είναι ή περίπτωση του Σκουριού ή τών Γόνων, τής 'Αργαλαστής, του Βελεστίνου, του Φαρκαδώνος, του Παλα-

μά, των οποίων ο πληθυσμός, ωστόσο, υπερβαίνει τις 5.000 κατοίκων, και παρουσιάζει δημογραφικά την εικόνα χωριού.

(2) Κατάταξη των πόλεων κατά σπουδαιότητα των γεωργικών τους δραστηριοτήτων

Ο χαρακτηρισμός μιάς πόλεως με βάση τη σπουδαιότητα του πρωτογενούς τομέα της είναι αρνητικός. Άλλα ό αστικός χαρακτήρας μιάς πόλεως στην Ελλάδα είναι αντιστρόφως ανάλογος προς τη σπουδαιότητα του αγροτικού πληθυσμού του. Δεν γνωρίζουμε με ακρίβεια (με βάση την απογραφή του 1961) την αναλογία των γεωργών εκτός από την περίπτωση των πόλεων που έχουν πάνω από 10.000 κατοίκους. Η αναλογία αυτή είναι η εξής:

Καρδίτσα	11,0%
Λάρισα	9,2%
Βόλος	5,4%
Τρίκαλα	22,3%
Τίρναβος	53 %

Η αναλογία αυτή επιβεβαιώνει, τι γνωρίζουμε για τη δραστηριότητα των διαφόρων πόλεων: ο Βόλος είναι πολύ λιγότερο απ' τη Λάρισα συνδεδεμένος με τις γεωργικές απασχολήσεις, και πολύ περισσότερο αστικός. Το κατ'έξοχην υψηλό ποσοστό των Τρικάλων εξηγείται από την ύπαρξη μεγάλης δημοτικής καλλιέργειας εκτάσεως. Στο δήμο Τρικάλων ανήκουν πολλά γεωτονικά χωριά. Επίσης, ο Τίρναβος είναι πραγματικά ακόμη ένα μεγάλο χωριό, γιατί πάνω από το ήμισυ του πληθυσμού πορίζεται τα εισοδήματά του από τη γεωργία.

Όσον αφορά τις μικρότερες πόλεις και τα μικρότερα κεφαλοχώρια, η αναλογία των γεωργών εκεί είναι πολύ υψηλή, κατά το πλείστον ανώτερη του 75% μετά την έρευνά μας. Είναι ωστόσο πιθανό, σε πόλεις, όπως τα Φάρσαλα και η Έλασσών, η αναλογία των μη αγροτών να είναι ανώτερη από την αναλογία του Τίρναβου. Έν πάση περιπτώσει, θα πρέπει, για να το επιβεβαιώσουμε αυτό, να συμβουλευθούμε τα αποτελέσματα της απογραφής των εμπορικών και βιομηχανικών δραστηριοτήτων, που έγινε το 1969.

(3) Κατάταξη των κέντρων κατά σπουδαιότητα του δευτερογενούς τομέα

Η σημασία του δευτερογενούς τομέα στην απασχόληση είναι επίσης πολύ ενδιαφέρον παράγων που πρέπει να εξετασθεί γιατί παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία: (Καρδίτσα 35,2%, Τίρναβος 22,5%, Λάρισα 37%, Βόλος 46,1%, Τρίκαλα 30,3%).

Στη Θεσσαλία υπάρχει μία μόνο πραγματικά βιομηχανική πόλη: Ο Βόλος. Η αναλογία των απασχολούμενων στο δευτερογενή (secondaire) τομέα δεν είναι εν τούτοις άμελητα στις άλλες πόλεις.

Πρέπει όμως να έχουμε υπ' όψη μας ότι δευτερογενής τομέας δεν σημαίνει στη Θεσσαλία βιομηχανικός τομέας. Τό μεγαλύτερο μέρος του δευτερογενούς τομέα αποτελούν στην πραγματικότητα οι βιοτεχνίες ή οι πολύ μικρές βιομηχανίες. Από την απογραφή που έγινε το 1965 από την Υπηρεσία Περιφερειακής Αναπτύξεως της Θεσσαλίας, βγήκε το συμπέρασμα ότι θα άξιζαν τον τίτλο των βιομηχανικών καταστημάτων μόνο εκείνες των οποίων το απασχολούμενο προσωπικό υπερβαίνει τα δέκα άτομα ή των οποίων η δύναμη των εγκαταστάσεων υπερβαίνει τους δέκα ίππους.

Η αναλογία των βιομηχανιών στο δευτερογενή τομέα είναι η εξής:

Καρδίτσα	21,7%
Λάρισα	39,3%
Τίρναβος	20,8%
Βόλος	44,2%
Τρίκαλα	26,8%

Επομένως, διαπιστώνουμε ότι όσο μικρότερη είναι η πόλη, τόσο χαμηλότερη είναι η αναλογία σε βιομηχανικές εγκαταστάσεις. Και με την έννοια αυτή ο Βόλος χαρακτηρίζεται βιομηχανική πόλη.

Ας σημειωθεί ότι, με μία μόνο εξαίρεση, ένα αξιόλογο εργοστάσιο υφαντουργίας είναι εγκατεστημένο στην Αγιά. Καμία ακόμη πόλη της Θεσσαλίας δεν διαθέτει εργοστάσιο δυνάμει άνω των 100 εργατών, εκτός από τις παραπάνω τέσσερις μεγάλες πόλεις.

Είναι εύνοητο ότι οι μεγάλες αυτές μονάδες παραγωγής δεν εφοδιάζουν με βιομηχανικά προϊόντα την περιοχή της Θεσσαλίας μόνο, αλλά έχουν σαν αγορά ολόκληρη την Ελλάδα.

Οι βιομηχανίες που εξυπηρετούν την περιοχή είναι εκείνες των οποίων τα βιομηχανικά προϊόντα χρησιμοποιούνται σαν πρώτες ύλες τα γεωργικά προϊόντα της περιοχής (δημητριακά, βαμβάκι, όπωρικά). Η βιομηχανική απογραφή, που διενεργείται σήμερα από τη Στατιστική Υπηρεσία, με την έννοια αυτή πρέπει να μάς δώσει αποτελέσματα. Άλλα μόνο οι μεγάλες πόλεις έχουν εκκοκκιστήρια βάμβακος (η Καρδίτσα, η Λάρισα, ο Βόλος), κυλινδρόμυλους (η Καρδίτσα, τα Τρίκαλα, η Λάρισα, ο Βόλος), ένα εργοστάσιο ζαχαρώσεως (η Λάρισα), ένα εργοστάσιο χαρτοπολτού (η Λάρισα), τα οποία συγκεντρώνουν τα αγροτικά προϊόντα όλης της περιοχής.

Εν τούτοις, προκειμένου για μικρές πόλεις ή κεφαλοχώρια, η βιοτεχνία παίζει αποφασιστικό ρόλο στην κατάταξη των διαφόρων κέντρων, γιατί αποτελεί υπηρεσία που παρέχεται από το κέντρο αυτό στην περιοχή, ή δε παρουσία ή απουσία όρισμένου αριθμού βιοτεχνιών αποτελεί μέσο καθορισμού των κεφαλοχωρίων.

Τα ύφαντήρια είναι επιχειρήσεις που λειτουργούν

κατ' άποκοπή: ό χωρικός παρέχει τό έριο καί παίρνει π.χ. τά κλινσκεπάσματα. Τά κλωστήρια παίζουν τόν ίδιο ρόλο. Ό χωρικός φέρνει σ' αυτά τό άκατέργαστο έριο του καί παίρνει τό νήμα, τό όποιο χρησιμοποιείται άργότερα στόν οικογενειακό άργαλειό.

Μπορούμε νά πάρουμε σάν παράδειγμα τήν έπαρχία Έλασσόνος:

Υφαντήρια	Ψυκτικές άποθήκες
Έλασσών 5	Έλασσών 3
Καλλιθέα 1	
Μύλοι	Κλωστήρια
Έλασσών 2	Έλασσών 2
Δεσκάτι 1	Δεσκάτι 1
Καλλιθέα 1	Περδικούσα 1
Μηλέα 1	Κοκκινάχι 1
Άρμούρι 1	Λιβάδι 1
Γαλανοήσι 1	Κραναία 1

Διαπιστώνουμε ότι ή Έλασσών καί ή Δεσκάτι έχουν τόν πληρέστερο έξοπλισμό καί παίζουν τό ρόλο μικρών κέντρων (ή Έλασσών μικρής πόλεως, ή Δεσκάτι κεφαλοχώριου).

Σημαντική έπομένως άποστολή της μικρής πόλεως καί του κεφαλοχώριου είναι ή συγκέντρωση καί άνακατανομή τών γεωργικών προϊόντων. Έκείνο όμως τό όποιο χαρακτηρίζει τό κεφαλοχώρι δέν είναι ή ύπαρξη μιās βιοτεχνικής μονάδας, αλλά ή ύπαρξη ενός βιοτεχνικού συγκροτήματος. Η ύπαρξη ενός μύλου ή ενός έλαιοτριβείου δέν άρκει γιά νά καταστήσει ένα χωριό κεφαλοχώρι.

Επί πλέον, δλόκληρο τμήμα του δευτερογενούς τομέα υπερέχει πράγματι ως πρός τή βιοτεχνία καί τό έμπόριο.

Ας σημειωθεί ότι οι πόλεις της Θεσσαλίας που έχουν πάνω από 10.000 κατοίκους κατανέμουν τόν ένεργό πληθυσμό τους κατά τήν έξήξ τάξη: πρωτογενής τομέας, τριτογενής τομέας, δευτερογενής τομέας, όλες οι άλλες κατανέμουν τόν πληθυσμό τους ως έξής: τριτογενής τομέας, δευτερογενής τομέας, πρωτογενής τομέας. Έκείνο που τίς διαφοροποιεί είναι ή σχετική σπουδαιότητα του δευτερογενούς τομέα, ό όποιος γιά τό Βόλο έρχεται σχεδόν στό έπίπεδο του τριτογενούς τομέα.

(4) Κατάταξη τών πόλεων μέ βάση τή φύση του τριτογενούς τομέα τους

Τελικά, όπως φαίνεται, ή σημασία καί ή φύση του τριτογενούς τομέα διαφοροποιεί τά κέντρα στή Θεσσαλία.

α) Τό έμπόριο

Η λειτουργία του έμπορίου είναι εκείνη της όποιας ή μελέτη είναι ή δυσκολότερη. Οι σημαντικότερες πληροφορίες δίνονται, μέχρι νά συμπληρω-

θει ή άπογραφή από τά έμπορικά έπιμελητήρια. Μερικά όμως άπ' αυτά ιδρύθηκαν πρόσφατα, καί ή λειτουργία τους είναι έλλιπής. Τέτοια είναι ή περίπτωση του έπιμελητηρίου Καρδίτσας. Γιά τό λόγο αυτό μάς ήταν δύσκολο νά συγκεντρώσουμε όμοιογενή δεδομένα γιά όλη τή Θεσσαλία.

Οι άγορές άποτελούν τόσο γιά τίς μεγάλες όσο καί γιά τίς μικρές πόλεις ούσιώδεις μέσο έμπορικής διεισδύσεως καί οικονομικής έπιρροής. Υπάρχουν άγορές έβδομαδιαίες καί άγορές έτήσιες. Οι πρώτες είναι λιγότερες από τίς δεύτερες καί άποτελούν χαρακτηριστικό όλων τών πόλεων μέ εξαίρεση τό Βόλο, πράγμα άξιόπρόσεκτο που ύπογραμμίζει τόν αστικό χαρακτήρα της πόλεως. Υπάρχουν έβδομαδιαίες άγορές στά περισσότερα κεφαλοχώρια, όπως προκύπτει από τόν ακόλουθο κατάλογο:

Κατάλογος τών έβδομαδιαίων άγορών της Θεσσαλίας

Λάρισα	Συκούριον	Τρίκαλα	Άλμυρός
Φάρσαλα	Ραγάνη	Καλαμπάκα	Καρδίτσα
Τίρναβος	(τείνει νά	Πύλη	Σοφάδες
Έλασσών	έκλείψει)	Φαρκαδών	Παλαμάς
Άγιά			Μουζάκι

Οι έτήσιες άγορές είναι κάπως περισσότερες. Υπάρχουν έτήσιες άγορές στά κεφαλοχώρια, άπ' τίς όποιες εξαφανίσθηκαν οι έβδομαδιαίες. Έδω πρόκειται γιά τίς έτήσιες άγορές που διαρκούν πολλές ήμέρες καί όχι γιά τίς άγορές μιās ήμέρας, που γίνονται κατά τήν έορτή του Αγίου του χωριού, οι όποιες δέν άσκοούν ιδιαίτερη έπιρροή στήν περιοχή που γίνονται.

Κατάλογος τών έτησίαν άγορών της Θεσσαλίας

Λάρισα	Γόνιοι	Καρδίτσα
Φάρσαλα	Άλμυρός	Σοφάδες
Τίρναβος	Βελεστίνον	Παλαμάς
Έλασσών	Βόλος	Μουζάκι
Άγιά		

Τά έμπόρια μέ τά όποια άσχολούνται οι αντιπροσωπίες ως πρός μία δεδομένη περιοχή άποτελούν χαρακτηριστικό τών πρωτεύουσών νομού. Οι πρωτεύουσες έπαρχίας στερούνται σχεδόν αντιπροσωπών, όπως προκύπτει από τό παράδειγμα του νομού Λαρίσης.

Λάρισα	155 έμπορικοί αντιπρόσωποι
Άγιά	1 έμπορικός αντιπρόσωπος
Έλασσών	3 έμπορικοί αντιπρόσωποι
Φάρσαλα	1 έμπορικός αντιπρόσωπος
Τίρναβος	3 έμπορικοί αντιπρόσωποι

Τά κεφαλοχώρια δέν έχουν ποτέ αντιπροσώπους. Η εισαγωγή ήλεκτρικών οικιακών συσκευών, καθώς καί ή αύξηση τών πωλήσεων γεωργικών μηχανημάτων, συνέτεινε στήν ένίσχυση της υπεροχής τών πρωτεύουσών νομών.

Μία πληρέστερη μελέτη των διαφορών χαρακτηριστικών ειδών εμπορίου και της κατά χώρα κατανομής τους θα ήταν στο σημείο αυτό αναγκαία.

β) *Οι τραπεζικές υπηρεσίες*

Δέν υπάρχουν—δέν υπάρχουν πιά—τοπικές τράπεζες στην Ελλάδα, αφ' ουτου ή Έθνική και ή Έμπορική Τράπεζα μονοπώλησαν το σύνολο σχεδόν της τραπεζικής δραστηριότητας στη χώρα. Ούτε και αυτή ή Θεσσαλονίκη έχει τοπική τράπεζα. Έτσι, και ή Θεσσαλία δέν έχει παρά μόνον υποκαταστήματα μεγάλων τραπεζών. Μεταξύ αυτών ή Έμπορική Τράπεζα κατέχει ιδιαίτερη θέση: προορισμένη νά εξυπηρετεί τους αγροτικούς πληθυσμούς είναι από τη φύση της εγκατεστημένη σε κεφαλοχώρια άρκετα μικρά (Συκούριον, Μουζάκι, Παλαμάς, Σοφάδες). Έν τούτοις, κανένα από τα κεφαλοχώρια αυτά δέν έχει δραστηριότητα πού νά επιτρέπει την εγκατάσταση υποκαταστήματος τραπέζης. Τα υποκαταστήματα των ιδιωτικών τραπεζών είναι όλα εγκατεστημένα σε ένα τουλάχιστον επαρχιακό κέντρο. Τα κεφαλοχώρια είναι συνεπώς άνικανα νά δώσουν άρκετη δραστηριότητα σε ένα υποκατάστημα τραπέζης, με εξαίρεση την Έμπορική Τράπεζα, της οποίας οι άρμοδιότητες και τό καταστατικό είναι ιδιάζοντα.

γ) *Οι νοσοκομειακές και ιατρικές υπηρεσίες*

Κάθε πρωτεύουσα νομού έχει κρατικό νοσοκομείο. Όλες οι ιδιωτικές κλινικές βρίσκονται επίσης στις τέσσερις μεγάλες πόλεις. Η πόλη του Βόλου έχει βέβαια τόν καλύτερο νοσοκομειακό εξοπλισμό όσον άφορα τις ιδιωτικές κλινικές. Η Λάρισα βρίσκεται σχεδόν στο ίδιο επίπεδο και πρέπει νά σημειώσουμε την καθυστέρηση της Καρδίτσας, ή οποία διαθέτει μόνο τέσσερις κλινικές εν αντιθέσει προς τα Τρίκαλα. Καμιά κλινική δέν βρίσκεται σε μικρότερη πόλη εκτός από τις μαιευτικές κλινικές πού έχει εγκαταστήσει τό Έπουργείο Κοινωνικών Έπηρεσιών σε μερικές πόλεις, όταν δέ είναι αναγκαίο, και σε μερικά μεγάλα όρεινά χωριά, όπως ή Μεσοχώρια. Με τόν ίδιο τρόπο, σάν κέντρα (πόλεις και κεφαλοχώρια) χαρακτηρίζονται επίσης οι περιοχές όπου υπάρχουν γιατροί (πού άσκουν την ιατρική σάν ελευθέριο επάγγελμα) και φαρμακοποιοί. Γιατροί και φαρμακοποιοί είναι πολυάριθμοι στις πρωτεύουσες των νομών και σπάνιοι στις μικρές πόλεις και τα κεφαλοχώρια. Ο εξοπλισμός άπ' αυτή την άποψη δέν είναι άπόλυτα ανάλογος προς τόν όγκο του πληθυσμού. Οι μεγάλες πόλεις εύνοουνται πολύ.

δ) *Οι μεταφορές*

Η Θεσσαλία διαθέτει σιδηροδρομικές γραμμές, πού δέν έχουν όμως την ίδια σπουδαιότητα γιά την

περιοχή όπως οι έθνικές όδοι. Η Θεσσαλία διασχίζεται από τη σιδηροδρομική γραμμή Άθηνών-Θεσσαλονίκης, ή οποία εύνοει κυρίως τη Λάρισα. Με τό σιδηρόδρομο γίνεται ένα μέρος των άποστολών σίτου. Με τό σιδηρόδρομο επίσης διεξάγεται ή μεταφορά των ζαχαροτεύτλων του λεκανοπεδίου της Ξενιάς με κατεύθυνση τό εργοστάσιο ζαχαρώς της Λάρισας.

Αντίθετα, ή στενή γραμμή Βόλου-Καλαμπάκας παρέχει αναλόγως λιγότερες υπηρεσίες από άλλότε. Τό κύριο μέρος των μεταφορών συντελείται σήμερα διά της έθνικής όδου. Η ανάπτυξη του οδικού δικτύου υπήρξε τέτοια κατά τα τελευταία χρόνια, ώστε τό σύνολο σχεδόν της Θεσσαλίας (εκτός από μερικές περιοχές της Πίνδου) είναι σήμερα προσιτό με τό αυτοκίνητο.

Η κατασκευή του οδικού δικτύου εύνόησε τη Λάρισα εις βάρος του Βόλου. Η υπ' αριθ. 1 έθνική όδός, πού συνδέει την Άθήνα με τη Θεσσαλονίκη, κατασκευάστηκε τμηματικά. Πρώτα-πρώτα κατασκευάστηκε τό τμήμα Λάρισας-Κατερίνης, έπειτα, τό 1962, τό τμήμα Άθηνών-Λαμίας και τέλος, τό 1968, τό τμήμα Λάρισας-Βόλου-Λάρισας. Παρ' όλα αυτά, ο Βόλος παραμένει κάπως έξω από τό μεγάλο άξονα. Επί έξι δόκκληρα χρόνια, ήταν καλά συνδεδεμένος με τό γενικό οδικό δίκτυο και όχι ιδιαίτερα καλά συνδεδεμένος με την Άθήνα, άφου ή παραλιακή έθνική όδός Βόλου-Λαμίας ήταν όλως διόλου άνεπαρκής. Τα χρόνια αυτά έπείτρεψαν στη Λάρισα νά άποκτήσει υπεροχή αναμφίβολα άποφασιστική. Η κατασκευή της Έθνικής Όδου στο μεγάλο τμήμα Ιωαννίνων-Λαρίσης συντελεί στο νά διοχετευτεί στη Λάρισα τό εμπόριο της Δυτικής Θεσσαλίας. Η Λάρισα, πολύ κεντρικότερη από τό Βόλο στη Θεσσαλία και άπομακρυσμένη κατά εξήντα χλμ. από την Καρδίτσα, τα Τρίκαλα και τό Βόλο, έχει στην περιοχή αυτή πλεονεκτική θέση γιά τις τοπικές συγκοινωνίες. Επί πλέον, ή καλή της σύνδεση με την Άθήνα και τη Θεσσαλονίκη την εύνοουν άκόμη περισσότερο.

ε) *Διοικητικές υπηρεσίες*

Η διοικητική διάρθρωση εύνοει, όπως είναι φυσικό, τις πρωτεύουσες νομών. Η παρουσία των δημοσίων υπαλλήλων είναι άποφασιστικό στοιχείο της δραστηριότητας των διαφόρων πόλεων.

Υπάρχει έν τούτοις διαφορά μεταξύ των διαφόρων πόλεων. Μερικές υπηρεσίες μοιράζονται μεταξύ της Άνατολικής και της Δυτικής Θεσσαλίας. Η διεύθυνση των υπηρεσιών της Δυτικής Θεσσαλίας βρίσκεται σχεδόν πάντοτε στα Τρίκαλα, ενώ ή διεύθυνση της Άνατολικής βρίσκεται έν μέρει στο Βόλο και έν μέρει στη Λάρισα. Μόνο στις δύο τελευταίες αυτές πόλεις υπάρχουν υπηρεσίες, των οποίων ή άρμοδιότητα εκτείνεται σε όλόκληρη τη Θεσσαλία.

Συνολικά, οι πόλεις Τρίκαλα και Λάρισα έχουν ή κάθε μία περί τις 15 διοικητικές διευθύνσεις, ή Λάρισα 27, και ο Βόλος 29. Η Λάρισα όμως τείνει να αποκτήσει την υπεροχή και έχει πρόσφατα εκλεγεί σαν τοπική πρωτεύουσα της Θεσσαλίας.

Όσον αφορά τις πρωτεύουσες επαρχιών, ο διοικητικός τους εξοπλισμός είναι πάντα πολύ μετριότερος. Κάθε ένα απ' αυτά τα κέντρα έχει μία έως πέντε σπουδαίες δημόσιες υπηρεσίες: οικονομικές εφορίες, δημόσια ταμεία, διεύθυνση Γεωργίας, κτλ.

Τα κεφαλοχώρια δεν έχουν ιδιαίτερο διοικητικό εξοπλισμό, εκτός αν, όπως συμβαίνει στην περιοχή της Καρδίτσας, δεν υπάρχουν επαρχίες στο νομό.

Η εσωτερική διοικητική διάρθρωση παίζει άλλωστε στη δραστηριότητα των διαφόρων Κέντρων ρόλο πολύ σπουδαιότερο από εκείνο που θα επέτρεπε η διοικητική τους αρμοδιότητα: η παρουσία των διαφόρων υπηρεσιών προκαλεί κίνηση, απ' την οποία επωφελείται ή εμπορική δραστηριότητα και ό δευτερογενής τομέας.

(5) Προσπάθεια συνθέσεως

α) Τά προβλήματα

Δεν υπάρχει στη Θεσσαλία πρόβλημα όρισμού των πόλεων. Μπορούμε να δώσουμε τά εξής κριτήρια.

- Πάνω από 10.000 κάτοικοι.
- Λιγότεροι του 25% απασχολούμενοι στη γεωργία.
- Τουλάχιστον 10 έμποροι που έχουν εμπορική αντιπροσωπία.

Συνεπώς, έχουμε τέσσερις πόλεις στη Θεσσαλία, τις τέσσερις πρωτεύουσες νομού. Ίσχυει όμως ό όρισμός αυτός των πόλεων για όλη την Ελλάδα;

- Δεν υπάρχει επίσης πρόβλημα για τη διάκριση μεταξύ κεφαλοχωριού και άπλου χωριού.

— Τό κεφαλοχώρι έχει πάντοτε γυμνάσιο.

- Έχει σχεδόν πάντοτε έτήσια ή έβδομαδιαία αγορά.

— Έχει σχεδόν πάντοτε πληθυσμό πάνω από 2.000 κατοίκους.

- Έχει αρκετά μεγάλη ποικιλία μή αγροτικών επαγγελμάτων, που απασχολούν πάνω από τό 15% του εργατικού δυναμικού.

Ο αριθμός αυτός συντελεί στον άποκλεισμό αρκετών μεγάλων χωριών, των οποίων ό πληθυσμός υπερβαίνει τις 2.000 κατοίκων, των οποίων ό δραστηριότητες όμως παραμένουν σχεδόν άποκλειστικά γεωργικές.

- Αντίθετα, μέσα στά όρια των 2.000-10.000 κατοίκων είναι πολύ δυσκολότερο να γίνει διάκριση μεταξύ κεφαλοχωριού και «μικρής πόλεως».

Όλοι αυτοί οι οικισμοί έχουν όρισμένα κοινά χαρακτηριστικά:

- Πάνω από τό ήμισυ του πληθυσμού τους απασχολείται με τη γεωργία.
- Δεν υπάρχει διαφορά ως προς τη δημογραφική συμπεριφορά (γεννητικότητα) μεταξύ μικρής πόλεως και κεφαλοχωριού.
- Μικρές πόλεις και κεφαλοχώρια, όλα έχουν παραπλήσιο έμπορικό και βιοτεχνικό ρόλο.
- Έχουν ως επί τό πλείστον ένα γιατρό και ένα φαρμακοποιό.

Έν τούτοις, όλες αυτές οι όμοιότητες δεν άρκοουν για να μās πείσουν ότι πρόκειται για κέντρα του ίδιου τύπου. Μικρές πόλεις και κεφαλοχώρια έχουν επίσης άξιοσημειώτες διαφορές.

- Μόνον οι μικρές πόλεις άποτελούν, στην πραγματικότητα, δευτερεύοντα διοικητικά κέντρα.

- Μόνον οι μικρές πόλεις έχουν ένα ή περισσότερα ύποκαταστήματα τραπεζών.

Στην προσπάθεια μās να τοποθετήσουμε τις σκέψεις αυτές σε πλαίσιο μαθηματικό, εκφράσαμε με αριθμούς τη σπουδαιότητα των διαφόρων κέντρων. Η προσπάθεια αυτή πρέπει να θεωρηθεί σαν μία δοκιμή και τίποτε περισσότερο.

β) Προσπάθεια έκτιμήσεως

Τά κέντρα ανάπτυξεως της Θεσσαλίας, από τά μικρότερα μέχρι τά μεγαλύτερα, είναι στην ουσία άστικά κέντρα, γι' αυτό πήραμε σαν κριτήρια κατάτάξεώς τους τις παρεχόμενες απ' αυτά υπηρεσίες.

Κριτήρια της μελέτης για τό άστικό δίκτυο

	βαθμοί
1 Τραπεζικό ύποκατάστημα	20
1 Κοινό Ταμείο Λεωφορείων (ΚΤΕΛ)	5
1 Φαρμακείο	5
1 Έβδομαδιαίες αγορές	20
1% Ξένοι στην Κοινότητα κατά τό 1961	1
1 Έτήσια αγορά	20
1 Κλινική	5
1 Δικαστήριο	20,10 ή 5 ανάλογα με τη σπουδαιότητα
1 Διοικητική Ύπηρεσία	10
100 Έργατες Βιομηχανίας	10

Είναι φανερό ότι τά κριτήριά μās είναι συζητήσιμα, πολύ δε περισσότερο ή τιμή που δόθηκε σ' αυτά. Ωστόσο, νομίζουμε ότι προσφέρονται άρκετά για την κατάταξη των μικρών πόλεων, όχι όμως τόσο για τις μεγαλύτερες πόλεις.

Θά έπρεπε τό σύστημα μās να δοκιμασθεί σε άλλες περιοχές της Ελλάδος. Ίσως δίνουμε πολύ μεγάλη σημασία στη βιομηχανία, γιατί αυτή (τουλάχιστον στο Βόλο) είναι στην ύπηρεσία όλης της Ελλάδος και όχι μόνο της Θεσσαλίας.

Έν πάση περιπτώσει, ή προσπάθειά μās αυτή είναι δεκτική βελτιώσεως. Έπειδή λείπουν πλήρη δεδομένα, δεν ύπολογίσαμε σ' αυτήν, π.χ., την άναλο-

	Τράπεζα (1 20 σημεία)	Κοιν. Ταμ. Λεωφ. (ΚΤΕΑ) 1 (5 σ.)	Φαρμα- κεῖο 1 (5 σ.)	Ἑβδο- μαδιαία Ἀγορά (20 σ.)	Ἑτήσια ἀγορά (20 σ.)	1% ξένοι (1 σ.)	Κλι- νική 1 (5 σ.)	100 ἐργάτες βιομη- χανίας (10 σ.)	Δικα- στήριο 1 (20-10 5 σ.)	Διοι- κητική Ἑπι- θεώρηση (10 σ.)	Σύνο- λο
Ἑλассόων	60	130	10	20	20	43	0	10	15	90	398
Τίρναβος	60	20	15	20	20	33	0	10	5	50	233
Φάρσαλα	60	90	10	20	20	29	0	10	15	60	304
Ἀμπελών	—	—	5	—	—	16	—	—	—	—	21
Ραψάνη	—	—	—	20	—	7	—	—	5	20	52
Λάρισα	100	315	80	20	20	43	95	290	35	490	1.508
Ἀγιά	40	20	5	20	20	29	—	10	5	60	209
Καλαμπάκα	40	—	10	20	20	36	—	10	15	60	211
Πύλη	0	0	0	20	20	17	—	—	5	40	102
Φαρκαδών	0	0	0	20	20	16	—	—	5	20	81
Τρίκαλα	60	210	75	20	20	36	45	90	15	250	811
Σοφάδες	20	25	10	20	20	12	—	—	5	50	162
Μουζάκι	20	15	10	20	20	28	—	—	5	50	168
Παλαμάς	20	—	5	20	20	4	—	—	20	5	93
Καρδίτσα	60	210	60	20	20	31	20	60	15	280	775
Ἄλμυρός	60	10	10	20	20	26	—	—	15	70	231
Σκόπελος	20	—	5	—	—	10	—	—	5	20	60
Βελεστίον	—	—	—	—	20	18	—	—	—	10	48
Βόλος	120	130	110	20	20	26	100	500	35	400	1.521

γία τοῦ δευτερογενοῦς καὶ τριτογενοῦς τομέα μέσα στὸν ἐνεργὸ πληθυσμὸ, τὸ ρόλο τῆς συγκεντρώσεως τῶν τοπικῶν ἀγροτικῶν προϊόντων, οὔτε πρὸ πάντων τῇ δυναμικῇ, πού δίνει ζωὴ στὰ διάφορα κέντρα.

παρτηρήσεις

1) Τὰ ὑπολογίσιμα κεφαλοχώρια ἔχουν ὅλα διοικητικούς μηχανισμούς. Τὰ ἄλλα μεγάλα χωριά δὲν ἄσκειν καμιά ἐλξη καὶ διακρίνονται μεταξὺ τους μόνο ἀπὸ τὸ σχετικὸ μέγεθος τους.

Στὴν ἐπαρχία Ἑλассόωνος, π.χ., ἡ Κραναία καὶ ἡ Βερτικοῦσα, οἱ ὁποῖες ἔχουν πάνω ἀπὸ 3.000 κατοί-
κους εἶναι μεγάλα ὄρεινά χωριά, δὲν ἀποτελοῦν ὅμως γιὰ τὰ γειτονικά χωριά ὑπερρεσιακά κέντρα (centres-services). Ὁ ἐμπορικὸς καὶ σχολικὸς ἐξο-
πλισμὸς τους προορίζεται γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν τοῦ δικοῦ τους μόνο πληθυσμοῦ. Τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ πεῖ κανεῖς γιὰ τὰ μεγάλα κέντρα τῆς πε-
ριοχῆς Τρικάλων, ὅπως τὸ Νεοχώρι, τὰ Μεγάλα Κα-
λύβια, κτλ.

2) Τὰ κέντρα εἶναι μᾶλλον κεφαλοχώρια, παρὰ πραγματικές πόλεις, καὶ ὅταν ἀκόμη αὐτά, ὅπως συμβαίνει σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις (Ἀγιά), εἶναι πρωτεύουσες ἐπαρχίας.

Ἀλλὰ ἀνάμεσα στὰ κεφαλοχώρια, ἐκεῖνα πού ἔχουν πάνω ἀπὸ 100 βαθμούς (Ἀγιά, Πύλη, Σοφά-
δες, Μουζάκι) εἶναι καλύτερα ἐξοπλισμένα ἀπὸ τὰ

ἄλλα, ἡ διαφορά ὅμως εἶναι μᾶλλον διαφορά βαθ-
μοῦ παρὰ οὐσίας.

3) Οἱ μικρές πόλεις (πάνω ἀπὸ 200 βαθμούς) ἀπο-
τελοῦν συγκρότημα (Ἑλассόων, Τίρναβος Φάρσαλα,
Καλαμπάκα, Ἄλμυρός), τὸ ὁποῖο ἀντιστοιχεῖ ἀρ-
κετὰ καλὰ, κατὰ τὴ γνώμη μας, πρὸς ἓνα ἐνδιάμεσο
τύπο κέντρου μεταξὺ τῶν κεφαλοχωριῶν καὶ τῆς
πρωτεύουσας νομοῦ.

4) Οἱ τέσσερις μεγάλες πόλεις διακρίνονται σα-
φῶς ἀπὸ τὰ ἄλλα κέντρα. Διακρίνονται ὅμως ἐπίσης
καὶ μεταξὺ τους. Ἡ Καρδίτσα ἔρχεται τελευταία,
καὶ ἀκολουθοῦν τὰ Τρίκαλα. Ὡς πρὸς τὴ Λάρισα
καὶ τὸ Βόλο, τίς ὁποῖες ἡ κατάταξή μας τοποθετεῖ
σχεδὸν στὸ ἴδιο ἐπίπεδο, δημιουργεῖται πρόβλημα.
Ὁ Βόλος δὲν κατορθώνει νὰ ἐξισωθεῖ πρὸς τὴ Λά-
ρισα παρὰ μόνο χάρις στῇ σπουδαιότητῃ τῆς βιομη-
χανικῆς τοῦ δραστηριότητος. Ἀντίθετα, ἂν λαμβά-
ναμε στῇ σύγκρισή ὑπ' ὄψιν μας τὴ δημογραφικὴ καὶ
τὴν οἰκονομικὴ δυναμικότητα τῶν διαφορῶν κέν-
τρων, ἡ Λάρισα θὰ ὑπερίσχυε ὁπωσδήποτε. Ἐξ ἄλ-
λου, ἡ ἐκλογὴ τῆς Λάρισας σάν πρωτεύουσας μιᾶς
διοικητικῆς περιφέρειας, πού περιλαμβάνει ὁλό-
κληρὴ τὴ Θεσσαλία, ἀποδεικνύει ἀρκετὰ τὴν ὑπερο-
χὴ αὐτῇ.

Ὅπως εἶναι ἐνὸντο, ἡ μελέτη αὐτὴ θὰ ἔπρεπε νὰ
ἐνισχυθεῖ μὲ ἓνα ἀριθμὸ ἀστικῶν μονογραφιῶν μὲ
μεγαλύτερη ἐμβάθυνση καὶ τὸ σύστημά μας κατατά-
ξεως θὰ ἔπρεπε νὰ δοκιμασθεῖ καὶ σὲ ἄλλες περιοχές
τῆς Ἑλλάδος.